

ԱՐԱՔՍ

ՀԱՅ-ԲԱՍԿՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՏԱՐԵԳԻՐԲ

ARAXES

ANUARIO INTERNACIONAL ARMENIO-VASCO

11

2000

4(47.925)
2h - 32
h2.

26

ԱՐԱՔՍ

ՀԱՅ-ԲԱՍԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՏԱՐԵԳԻՐԲ

11

625

ARAXES

ANUARIO INTERNACIONAL ARMENIO-VASCO

11

2000

«ԱՐՎԱՅ»

Հայ-բարևական միջազգային տարեգիրք

Լույս է տեսնում 1993 թվականից:

h. 11, 2000 p.

Երևանի պետական համալսարանի

Հայագիտական ուսումնասիրությունների կենտրոն

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԳ

Գլխավոր խորհրդատու՝ ԳեփՈՐԳ ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ

Գլխավոր խմբագիր՝ ՎԱՀԱՆ ՄԱՐԳՍՅԱՆ

Գեյրիլդ Օ'Քիֆի (ԱՄՆ), Մադոյան Ա., Մարեոյան Վ. (Արգենտինա),
Մուրադյան Ա., Խոսե Մարիա Սատրուստեգի (Իսպանիա), Հարությունյան
Ս., Քեշիշյան Ս. (Լիբանան)

Խմբագրություն հասցեն՝
37049, Երևան, Ալեք Մամուկյան-1
Երևանի պետական համալսարանի
Հայագիտական կենտրոն
Հեռ. 55-28-11

“ARAXES”

Anuario internacional armenio-vasco

Se publica de 1993

Núm. 11, 2000

Centro de Estudios armenológicos
de la Universidad Estatal de Erevan
República de Armenia

CONSEJO DE REDACCIÓN

Consejero científico: GUEVORK DJAUKIAN

Redactor general: VAHAN SARKISIAN

David O’Keefe (EE. UU.), Madoyan A., Matiosian V. (Argentina),
Muradian A., José María Satrustegui (España), Harutiunian S.,
Khesbishian S. (Líbano)

La dirección de la redacción
37049, Erevan, 49, Alek Mamukian, 1
Universidad Estatal de Erevan
Centro de estudios armenológicos
República de Armenia
Tel. 55-28-11

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՆԵՐԱՃԱԿԱՆ ԲԱՆԱՉԵՎԵՐԻ ՀՆԱՐԱՎՈՐ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԻ ՄԱՍԻՆ՝

ԳեփՈՐԳ ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ
ՀՀ Ազգային Ակադեմիայի իսկական անդամ

Ուրարտական արձանագրությունների և դրանց առանձին հատ-
վածների սկզբում հաճախ տրվում են կաղապարային հետևյալ միատիպ
բանաձևերը.

1. ^DHaldini kuruni ^DHaldini ^{GIS}šurii(i) kuruni(e)
2. ^DHaldini usmašini/alsušini/bausini (այսինչը) alic
3. ^DHaldini usšabi masinic ^{GIS}sure...

Սրանք ուրարտագետները բարզմանում են հետևյալ կերպ.

1. Խալըը հզոր է, Խալդի գեները (տարը) (ավիկ) հզոր է.
2. Խալդի հզորությամբ /մեծությամբ/ կրամանով (այսինչը) ասում է.
3. Խալըը ելավ (արշավանքի) իր գեներով (տրով) (1):

Երկար տարիներ մվիրելով ուրարտական արձանագրությունների
լեզվի ուսումնասիրությանը՝ մենք նկել ենք այն եզրակացությանը, որ
կիչյալ բանաձևերի բառապաշարն ու քերականական կառուցվածքը
հնարավոր է մեկնել հայերենով, այսինքն՝ այդ բանաձևերը համարել
հայոց լեզվի առաջին զրավոր տեքստերը:

Հայերեն բառերի և բառաձևերի սեպագրային արտահայտությունը,
ինքնակն, ունեցել է իր առանձնատկությունները: Մասնավորապես,
հավանական է բառավերջի թուլացած ձայնավորների հաճախակի ար-
տահայտությունը *ի-ով կամ Ե-ով, ձե երկարադարձից՝ ի-ով և այլն* (2):

Այս հոդվածի սկզբնական՝ օտարեն տարբերակը գրվել է ավելի քան 7-8 տարի առաջ,
բայց հեղինակի հիվանդության պատճառով ժամանակին չի հրատարակվել:
Մտադրություն է եղել նաև այն բարզմանաբար ներկայացնել արտասանման հեղի-
նակավոր լեզվաբանական հանդեսներից մեկին: Ներկա հայերեն տարբերակը քիչ է գա-
նազանվում օտարեն տարբերակից:

Առաջին բանաձևի կարտու և ճար բառերը հետագա կտոն (սեռ. կտան, հոգն. ուղղ. կտոնը) և սարթ (սեռ. սարթ) բառերի սկզբնաձևերն են՝ հավանաբար ըստ այն վիճակի, երբ շեշտը վերջընթեր էր, և արդեն առկա էր վիթրեալանկային անշեշտ ձայնավորների որոշ բուլբուլներ. այս համագամերը բազմիցս նշված է հայերենի համեմատական ուսումնասիրություններում (3): Այսպիսով, կտոնը բառի վերականգնված ձևը պետք է լինել *կտոնոն (հնմտ. հոգն. ուղղ. կտոնը, որտեղ ու-ն շեշտի տակ պահպանվել է), իսկ սարթ բառից՝ սարթ (հնմտ. վրաց. շրվոն «գինի», որ, անձնայն հավանականությամբ, փոխառված է հայերենից նախքան ուղղակիանի -ր վերջավորության անկումը): Այս երկու ձևերը ինչպիսիք քանակաձևում արտահայտված են կարտու և ճար գոյություններով:

Երբ նկատի ունենանք, որ հայերենի ի նախիրը կարող էր սեպագրության մեջ անջատ կարտահայտվել, այս վերևում բերված տառչին բանաձևը գրաբարում կոմենար հետևյալ տեսքը (D և GIS դեռևս չի նախատրվել) բաց ենք բողմում).

Խաղչին (Կան Խաղչեան) կտոն Խաղչին (Կան Խաղչեան) սարթ ի կտոն:

Հարկ ենք համարում նշել, որ և կտոն, և սարթ բառերը բնիկ հայերեն են հնդեվրոպական բավականին վատահեղի գուգանեռնրով (4): Այդ երկու բառերի՝ ուրարտական արձանագրություններում ունեցած տարբեր գործածությունները շատ լավ համընկնում են հայերեն բառերի իմաստային տարբեր դրսևորումների հետ:

Երկրորդ բանաձևի տարբերակներում իրար փոխարինող սմաճոն, ևսմաճո և Բասճոն բառաձևերը, որոնք ուրարտագիտական աշխատություններում մեկնաբանվում են որպես սմաճե «եզրություն», ևսմ(ի)ճե «մեծություն» և Բասճե «խոսք, կրաման» բառերի գործիական հոլովաձևերը, իրականում կարող են ղլտվել որպես ինն հայերենի -ծ հոլովման անունների բացառականի ձևեր, երե, մանուկանը, ընդունենք այն հավանական դրոյթը, որ ի նախիրը այդ ժամանակ դեռ չէր դարձել բացառականի անբաժան մասը: Այդ բառերը առանց -ռի հազվադեպ են գործածվում, և կարելի է ասել, որ այստեղ առկա են անձն տիպի բառերի բացառականի (յանձնձ) տիպի ձևեր, որոնք համար վերականգնելի են *յանձն-ձիձն տիպի սկզբնաձևեր (այդ շրջանում առանց նախիրի): Այսպիսով, սմաճոն, ևսմ(ի)ճոն, Բասճոն ձևերը կարող են լինել բացառականի սկզբնաձևերի կանոնական սեպագրային արտացոլումները: Երե նկատի առնենք, որ ինն հայերենի -ն-ով շատ կիմքեր ծագում են ոչ -ն-ով կիմքերից, և որ ինն հայերենում -ն հոլովմամբ հոլովվում են նաև ոչ -ն-ով վերջացող կիմքեր, ապա կարելի է ասել, որ քննարկվող բանաձևերի մեջ արտացոլված է հետագա -ն-ով կիմքերի կազմավորման ընթացքը:

Ինչ վերաբերում է բերված կիմքերին, ապա կարելի է հավաստել դրանք հնդեվրոպական ծագման, այսինքն՝ բնիկ հայերեն լինելու հնարավորությունը:

Ուրարտա-հնդեվրոպական գուգանեռներին նվիրված աշխատություններում (նաև մեր գործերում) նշված է ուրարտական Բասճե-ի և Խալ. թալ, բան, բաս բառերի ծագումնալին ակնհայտ ընդհանրությունը. հայերեն բառերը ծագում են հնդեվրոպական Բհա «խոսել» արմատից և Բասճե/Բասճոն ձևերի համար կարելի է ենթադրել նաև բասն (basim) «բան, խոսք, կրաման» տիպի սկզբնաձև: Այս վերականգնումը կարտաբերուց հետո նկատեցինք, որ սրա հետ համընկնում է գրասու (գրոս) արմատը, որի նախնական -ն-ով կիմքի օգտին են խոսում գրասուտը, գրասանիկ ձևերը: Այս արմատի սկզբնական իմաստը պետք է համարել «խոսք, խոսակցություն», որից ծագել է «գրուցել, գրույց անել, խոսակցություն» (գրույցով) ժամանակ անցկացնել» իմաստը. սա առկա է գրասանիկ բառի որոշ վաղ գործածություններում: Անա քն նշ է սոված Խիլոնի «Լիլեկուրին խնայրոց և լուծմանց» աշխատության մեջ. «գերկայն խասու և գճատն տոլրեցանք կոչել գրասանն» (5): Ամենայն հավանականությամբ, այս իմաստի ընդլայնմամբ են ծագել «՞ի բաճով ժամանակ անցկացնել» «միտքը մի բանի տալ», «գրալվել», «զվարճանալ» իմաստները:

Չբասու-ը ակնհայտորեն կազմված է գ- նախիր-նախամանցով, և բուն բասու-ը բերևս պետք է ծագեր *Բհա- «խոսել» արմատից հնդեվրոպական *u աճականի *ek-ak- անձանի բաղադրումով. *Բհա-uk-ի մեջ *uk>as վոփոխությունը հայերենի առանձնահատկությունն է և հանդես է գալիս նաև ուս-անին բառի մեջ (*vok/uk- հնդեվրոպական արմատից): Երբ բասու-ը նշանակում է «խոսք, գրույց», ապա գրասու-ը գ- սատակահան նախիր-նախամանցով պետք է նշանակեր «շատ գրույց, շատ խոսք», որ լիովին համապատասխանում է գրասու-ի իմաստի ինն մեկնություններին:

Հայկական բնույթի առումով շատ տիպական է սմաճե (-sini) «գրություն, ուժ, հզորություն» բառը: Ինչպես հայտնի է, իր գրավոր շրջանում հայերենը այդ գաղափարներն արտահայտել է փոխառյալ իրանական կիմքերով՝ ոյժ, գարտրին, հզարտրին: Բնական է ենթադրել, որ ուրարտական շրջանում այն պետք է ունենար հավանաբար բնիկ հայերեն բառից: Արանցից մեկը կարող էր լինել փոխառյալ ոյժ բառի կիմքում ընկած հնդեվրոպական *aug-ug «աճեցնել, մեծացնել, բաճացնել» արմատից ծագող և ուրարտական արձանագրություններում սմաճե (-sini) ձևով արտացոլված բառը. հնդեվրոպական *ug-mo կամ *ug-mn- նախածների յնաց հայերենը պետք է ունենար *uc-mo > *us-mo կամ *uc-man- > *us-man- տիպի ձևերի հիման վրա կազմված *usmas/-in տիպի մի ձև, որ ինչպես տեսնում ենք, բավականին հարթադարձված արտացոլված է ուրարտական արձանագրություններում: Հմնտ. և. հնդկ. ojmān «աժ», լատ. augmen(tum), լիտվ. augumas «աճ, աճում» (6):

Լիտվին հնարավոր է նաև ևսմ(ի)ճե բառի բնիկ հայերեն լինելը: Այն կարող է ծագել հնդեվրոպական *al «աճել, աճեցնել, սնել» արմատից՝

**sko-* անանցով կամ, քերև, այդ արձատի *-t-* ածականի քնայնացմամբ ծագած ձևից՝ **altio-* > հայ. *alco-* (ուրարտ. *alsu-* գրությամբ), հինու. *alut*, *altus* «բարձր»։ Այսպիսով, *alsu(s)*՞ քառը պետք է նշանակեր ավելի շուտ «բարձրություն», քան «մեծություն»։

Երրորդ բանաձևում ճարձ «տար» քառը հանդիպում է ճառ ձևով, որ ուրարտագետները մեկնում են որպես տրական հոլովաձև։ Մակայն տվյալ տեքստաշարում այդ մեկնությունն իրեն չի արդարացնում։ Ավելի ճիշտ կլիներ *-e-* նիտել որպես բուլցածառ ձայնավորի նույնպիսի նշանակում, ինչպիսին *-i-*ն է։ Բանաձևի քառերից *ustabi-*ին պետք է ներկայացնեն հայերենի *-ut-*ով վերացող անցյալ կատարյալի նախնական նշանաձևերը։ Մեր ուրարտագիտական աշխատություններում *ustā-*ն համեմատվել է հնդեվրոպական **sta-* «կանգնել, կանգնեցնել, դնել» արձատի հետ։ Մակայն հայերենում այդ արձատի պահպանվել է միայն ամացական ձևով և ինաստային յուրահաստի անցմամբ՝ *sta-na-mi > *ստանմա*, այս ձևն էլ անցյալ կատարյալում ներկայացված է միայն ցույական կիմքով (*-y* տարրով)՝ *ստացալ*, ինչպես *ut* խոնարհման բոլոր քայերը։ Երե *ustabi-*ին ներկայացնում է հայկական ծագման որևէ բայի արտացոլում, ապա այն կարող էր լինել *ստանում*՝ «ցատկել, վեր բռնել, դուրս բռնել, հեռանալ» բայի անցյալ կատարյալի *ստեսալ* ձևի նշանակումը։ Այս քառը առանձին համատեքստերում ունի հատկապես «ելնել, դուրս գալ, արագ դուրս գալ, հեռանալ» իմաստը և Նոր հայկազյան բառարանում բացատրված է նաև «ի բաց հեռանալ» հմնու. «Մասնաբ ի բաց գրկացն հարբենաց», «Է կոցն ի բաց ստուցեալը դարձան և պաշտէին զստուած», «Ը՛ կար լի լի զմա... կամեցա ի բաց ստեմոք», «Յորժամ այս տեսի իրաց աստուածայնոց անցդ որ գրեզ... ի բաց ստեմոք»։

Երրորդ բանաձևի *masini-*ն Գ. Մելիքիվիլիի դիտում է որպես *masi* «իր, իր սեփական» դերանվան ու(ե)-ով ձև։ Մակայն ուրիշ ուրարտագետներ տալիս են միանգամայն այլ մեկնություններ (7)։

Յ. Յրիլիլիլը որևէ կիմք չի տեսնում *masini*(e)-ն դերանուն համարելու *masi* և *masini* ձևերի մեծամոթյունը դիտելով պատահական։ Մ. Շերբելյան այն համարում է գոյական և բարձրագույն «ժողովրդային»։ Ի. Ի. Մելչանինովը գտնում է, որ այդ բառի իմաստը շարունակվում է մտք մնալ, մասնավոր, որ այն հանդիպում է նաև *masinim* ձևով անբարձրանելի մի տեքստում։

Մենք հակված ենք *masini-*ն բարձրանելու «ձգոր» և հայերենի միջոցով կապվող հնդեվրոպական *magh-ti «ձգորություն» ձևի հետ **magh-* «կարողանալ, գորել, ի վիճակի լինել, օգնել» արձատից)։ Հնդեվրոպական **magh-ti-no-* > **macino-* (ուրարտ. ձևով *masini*) անցման համար հմնու. *pokw-ti > *խոց*, բևե հնարավոր էր նաև **magh-tio-* տիպի նախաձև։ Ուրարտերենում ավանդված *masini* ձևը ստուգաբանորեն լիովին համարժեք է նուս *masinim* ձևին։ Այս նույն արձատից է համարվում *-

thro անանցով կազմված հայ. *մարրանք* «հնարք» (**magh-thro-* + *անք*) բառը։

Ուրարտական կոչված արձանագրությունների մերածական բանաձևերի՝ վերևում տրված վերլուծության հիման վրա կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացություններին.

1. Բազական համոզություն արագացրվում է այդ բանաձևերի հայկական բնույթը, դրանք քառապաշարը իրենակազմում հայկական է, քերականական առանձնահատկությունները հնարավոր է բացատրել նախազբաբայում շրջանի քերականական առանձնահատկություններով։

2. Այդ բանաձևերը հնարավորություն են տալիս կատարելու հայերենի նախազբաբայի շրջանի բառային վերակազմումներ (8), պարզիկո հետագա փոխառությունների (մասնավոր իրանական ծագման բառեր) բուն հայկական համարժեքները հնդեվրոպական նախաձևերի և ուրարտական կոչված արձանագրությունների ձևերի համեմատության հիման վրա։

3. Մեր կողմից տրված մեկնաբանության խոցելի կողմն այն է, որ առայժմ բաց է մնում այդ բանաձևերի և «ուրարտական» կոչված տեքստերի լեզվական բուն առնչությունը։ Հայտնի է, որ մեր նշած բանաձևերում առկա բառերը հանդիպում են նաև այլ արձանագրություններում, և համապատասխան համատեքստերի (տեքստաշարերի) ստուգումը և սրանց լեզվի ու քննված բառաձևերի լեզվի համակողմանի համեմատությունը լիստ անհրաժեշտ է։ Դիշտ է, որոշ բառերի՝ մեր կողմից նշված իմաստները առանձին դեպքերում կարծեք թե ավելի լավ են մեկնաբանվում (հմնու. *kuruni*), բայց դրանց հետագա մանրագրին մեկնաբանությունը մնում է ուրարտագետների և հայագետների կարևոր խնդիր։

4. Ուրարտագետների ընդհանուր ջանքերով առանձնացվել է սեպագրական նշանների ըմբեղցանոթյան տարրերակներինց մի որոշակի ստանդարտ, որ կիրառվում է եղած տեքստերի նկատմամբ։ Այդ տարրերակների հետագա քննությունը, համեմատությունն ու վերականգնված ստանդարտի ճշգրտումը, այլև սրա հետ կապված սեպագիր տեքստերի արտալեզվական նորվածության հմնու վերլուծությունը կարող են շատ բան տալ և նույնիսկ հեղաշրջող նշանակություն ունենալ։

ՄԱՆԻԹԱԳՐԱԻՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հմնու. օրինակ, Գ. А. Меликшвили. *Урартские клинообразные надписи*, М., 1966, с. 94-95
2. Հմնու. М. Л. Хавички. *Хурритский и урартский языки*, Ерван, 1985, с. 30.
3. Մե. օրինակ, А. Meillet, *Esquisse d'une grammaire comparée de l'Arménien classique*, Vienna, 1936, p. 19. Ըստ մեր «Հին հայերենի հոլովանք սխառնք և նրա ծագումը» աշխատության (Երևան, 1959), այս երկուսը ունեկն է հատուկ մեծարանական պայմանավորվածություն չընդունել են հատկապես ինքները, և անշեշտ են եղել հատկապես վերջավորությունները.

4. J. Pokorny. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. I, Bern und München, 1959, S. 397-398, 9. - Տեխնիկայն. Հայոց լեզվի գրառություն. Երևան, 1987, էջ 126-131:
5. Փիլոնի Երրայեցոց Մուսոսոսը Ի Հնչյու. հ. Բ Աննիտիկ, 1826:
6. Հիշյալ անանյանրեց գործի ձևից է ծագում իրան *oz* > հայ. *ոչ* բառը:
7. И. И. Мещанинов, *Антиотровальный словарь урартского (библейского) языка*. Л., 1978, с. 204.
8. Առայժմ մտնուած ենք մնում որոշ համարման վերահանգումներից և համեմատություններից, այսպես օրինակ, կարելի է ենթադրել, որ Հալձի դիզամունդը *դիք* բառի կիմքի *դի-* ով նույնպիսի կազմություն է, ինչ Արսեծունի դիզամունդը (Arsibi > հետագա *արծուի*, և *դի*, ինչպես այն մեկնարկում է մեր «Հայկական շրջող ուրարտական դիզարանում» հոդվածում: Այս դեպքում Հալձի բառադիրքը կարելի է նույնացնել հայ. *հալ* «անգամ» սկզբնական բառաձայնախմբը բառի հետ, որ իրանական *ժամանակ* բառի փոխառությունից առաջ կարող էր լինել այդ գաղափարի քննիչ հայկական նշանակումը (ինժամ, անգլ. *time* «ժամանակ» և «անգամ»): Այդ կերպ ասած՝ Հալձի բառը հայկական Հաղդի ձևը այս մեկնարկումբայրսը պիտի նշանակեր «ժամանակի ատաղձ»:

Պատմա-բանասիրական հանդես.
1 (153), 2000

ACERCA DEL POSIBLE CARÁCTER ARMENIO DE LAS FÓRMULAS PRELIMINARES DE LAS INSCRIPCIONES URARTUAS

GUEVORK DJAUKIAN
Miembro de la Academia Nacional
de Ciencias de Armenia

RESUMEN

El autor analiza las fórmulas preliminares de las inscripciones urartuas bajo la luz de los datos de la lengua armenia. Para su estudio G. Djaukian ha seleccionado las siguientes fórmulas:

1. *Haldini kurani Haldini šurii(i) kuruni(e)...*
2. *Haldini usmasini/alsušini/baušini (alguien) ...*
3. *Haldini uštabi masinie šure ...*

Para estas fórmulas los especialistas proponen la siguiente traducción:

1. *Haldi es poderoso, el arma (espada) de Haldi es (más) poderosa.*
2. *Por el poder/magnitud/orden de Haldi (alguien) dice*
3. *Haldi salió (a marcha) con su arma (espada).*

Djaukian demuestra que estas frases, por sus palabras y estructuras gramaticales, repiten las formas analógicas del armenio antiguo y pueden considerarse como los primeros textos armenios, escritos todavía en el IX siglo a. d. C. Desde el punto de vista vascológico el material ofrece un dato muy significativo. Djaukian sostiene la hipótesis de que el nombre de la divinidad suprema de Urartu, *Haldi* (*var. Aldi*) está relacionado con la voz armenia *hal* "vez" (resp. "tiempo"). A base de esta comparación, el autor concluye que *Haldi* debía ser la *divinidad del tiempo* de Urartu. Siendo así, este nombre sería muy comparable a *vasc. aldi* (*var. haldi*), con el significado directo de "tiempo".

ՄԻ ՔԱՆԻ ԵՎ ԱՍՆՈՒՄ

Կասկածից վեր է, որ ականջ-Գեղրզ Ջահուկյանի հոդվածը բացառիկ կարևորություն մեզի հայագիտական մտքի հետագա զարգացման համար: Ըստ էության, ակնամալոր գիտնականը առաջարկում է ուրարտերենի և հայերենի փոխարարբերությունների հարցի քննությունը նեոավոր ցեղակցության հարթությունից տեղափոխել մերձավոր ցեղակցության հարթություն: Անկախ լայնորեն շոշափվող արտալեզվական գործոններից, զուտ լեզվաբանական տեսանկյունից առաջարկվող փոփոխությունը միանգամայն ընդունելի է, քանի որ հենց Ջահուկյանի կողմից կուտակված հսկայական փաստական նյութը նման փոփոխության համար բավարար հիմքեր տալիս է, ուստի Ջահուկյանի նոր մտեցումը կարելի է միայն ուղղունել:

Հարկ է նշել, միաժամանակ, որ ուրարտերենի և հայերենի միջև ընդհանրությունները մկատվել և շրջանառության մեջ են դրվել տարբեր ժամանակներում, տարբեր հետազոտողների կողմից և հետապնդել են միանգամայն տարբեր նպատակներ: Առանց վարանելու կարելի է ասել, որ մինչև օրս մենք չունենք ուրարտերեն-հայերեն հավաստի զուգահեռների փաթեթիչատե ամբողջական մի ցանկ, որը կարելի լիներ քննել և գնահատել լեզվաբանության արդի պահանջներին համահասարատախանող չափանիշներով: Այս պայմաններում, հասկանալի է, որ Ջահուկյանի առաջարկը կարող է չարաշահումների և ինչ-ինչ շահարկումների տեղիք տալ, մանավանդ, որ շատ դեպքերում ուրարտերեն-հայերեն համեմատությունների հարցով զբաղվում են համապատասխան մասնագիտական պատրաստություն չունեցող անձինք, որոնց համար կարևորը միայն արյունքն է և ոչ թե դրան մախտրող մանրակրկիտ լեզվաբանական քննությունը: Ուզում ենք ասել, որ Ջահուկյանի նոր մտեցումից չպետք է եզրակացնել, թե մինչև օրս կատարված ուրարտերեն-հայերեն քրոյր համեմատություններն ինքնաբերաբար դառնում են հավաստի և օ-

ինքնի ուժ են առանում լոկ այն պատճառով, որ դրանցով ժամանակին փորձ է տրվել ազատագրելու երկու լեզուների միջև մերձավոր կապի գույությունը:

Անվարանությունն ունի իր օրենքները, չարունակելու է առաջնորդվել դրանցով:

Հայփի առնելով շոշափուղ հարցի կարևորությունը և առաջիկայում սպասվելիք լուրջ հետազոտությունները, ամերաժելու ենք համարում հայազգիների ուշադրությունը հրավիրել մի քանի հանգուցային խնդիրների վրա:

Ա. Ինչպես հայտնի է, մասխկնում որպարտերենը կապվում էր խոտերենի հետ՝ կազմելով մեկ ընտանիք, որին լեզվաբանները պատմականորեն տվել էին «խոտա-որպարտական» լեզվաընտանիք անվանումը: Այնուհետ է. որ նորահայտ վրաստերի հիման վրա պետք է վերանայվի նաև խոտերենի և հայերենի փոխարտերեն-հայերենի հարթը նպակետ ունենալով Գ. Ջահուկյանի առաջարկը:

Բ. Մտեղծված նոր պայմանները պահանջում են մեկ առ մեկ վերանայել և վերագնահատել որպարտերեն-հայերեն մկտված բոլոր գուգաղիպությունները և կատարել համապատասխան գտում՝ բողմելով միայն առավել հավատելիները և կանխելով հնարավոր շահախնամները: Անենիկ չհավակնելով ամբողջականության, ներկայացնենք ճշգրտումն մի քանի օրինակ:

1. Որպարտերեն *ag-* «տանել, անցկացնել» արմատը (*aguni* «անցկացրի») հետազոտողների կողմից համեմատվել է հայ. *ած-ն* «բերել, փոխադրել, տանել» արմատի հետ, որը բխեցվում է հնդեվրոպական **ag-* «բերել, տանել, վարել» նախածնից (հմմտ. Գ. Ջահուկյան, Որպարտերենը և հայերենը. Որպարտ-Հայաստան, 1988, էջ 139): Համեմատության հիմքում ընկած է այն հայտնի դրսյալը, որ հայ ծ- հնչյունը հնդեվրոպական *g-* ի օրինաչափ ժառանգություն է: Մրամից հետևում է, որ որպարտական ժամանակներում (մ. թ. ա. 9-6-րդ դդ.) հնդեվրոպական **g-*-ն դեռևս չէր քնայնացել և դեռ չէր վերածվել ծ-ի, քանի որ վանյան բևեռագրերում ավանդված է *aguni* մտով, այլ ոչ թե, ասենք, **asuni*:

2. Որպարտական *zarie* (*sarie*) բառին մասնագետները վերագրում են «այգի» իմաստը և համեմատում հայ. *ծառ* հոմանիշի հետ (հմմտ. Գ. Ջահուկյան, Չրույցների հայոց լեզվի մասին, Երևան, 1992, էջ 58): Դասխածայնի տեսակետից մտապորտպես նույն վիճակն են ներկայացնում մի շարք այլ գուգաղիպներ ևս, ինչպես օրինակ՝ որպարտ. *sue* «լին, ծով» - հայ. *ծով*, որպարտ. *zilbi'e* «ցեղ, ընտանիք, սերունդ» - հայ. *ցեղ*: Մեզ հետաքրքրող հնչյունական օրինաչափությանն են վերաբերում նաև հետևյալ համեմատությունները. որպարտ. *Sinuardi* (դիցանում) - հայ. *ծին*, որպարտ. *Arsibini* (Մեմնա բազավորի ձիու անունը) - հայ. *արծի*, որպարտ. *Ziukuni* (դիցանում, տեղանուն) - հայ. *ձուկն* և այլն (հմմտ. Գ. Ջահուկյան, Չրույցների հայոց լեզվի մասին, 1992, էջ 58-59):

Բոլոր այս համեմատություններից հետևում է, որ որպարտական շրջանում (մ. թ. ա. 9-6-րդ դդ.) վերջ նշված քնայնացումն ադդեն տեղի էր ունեցել: Հետևաբար, եթե մենք ընդունում ենք այս կետում բերված օրինակների հավաստիությունը, ապա այնտեղ է ընդունենք որպարտ. *aguni* բառի կապը հայ. *ած-ն*-ի հետ, իսկ եթե ընդունում ենք, որ ինչպև ժամանակաշրջանում դեռ չկար քնայնացում, ինչպես որ թիում է որպարտ. *aguni* - հայ. *ած-ն* գուգաղիպ, ապա պետք է մերժենք մնացած համեմատությունները կամ էլ փնտրենք մեկ այլ լուծում: Մենք հավելված ենք այն կարծիքին, որ որպարտ. *aguni* «անցկացրի» բայը կապ չունի հայ. *ած-ն* բառի հետ. ավելի ճիշտ կլինի այն կցել հայ. *ազան-ն* «անցկացնել» հոմանիշին: Վերջինս, չնայած, կրել է որպ. իմաստային գարգաղում՝ նշանակելով «հազվել», բայց այդ իմաստը հեշտությամբ կարող էր ծագել նախավոր «անցկացնել» (իմա «վրայով անցկացնել») նշանակումից:

3. Որպ. խոտեչափոր է ստեղծվել նաև որպարտերեն-հայերեն քառայնի գուգաղիպների նախածնի վերակազմման հարցում: Այսպես, որպարտ. *zari* (*sari*) «այգի» բառի համար Ջահուկյանը վերակազմում է **der(u)* նախածնը կցելով հնդեվրոպական մի շարք գուգաղիպներ, որոնց թվում, ավայան, չի նշում հայերեն *ծառ* հոմանիշը (Գ. Джайкян, Урартукский и Индоевропейские языки. Ереван, 1963, с. 96): Մինչդեռ վերջ նշված «Որպարտերեն և հայերենը» հոդվածում (էջ 149) հայ. *ծառ* և որպարտ. *zari* (*sari*) հոմանիշները բխեցվում են հնդեվրոպական **g'roso* նախածնից, այլ ոչ թե **der(u)*:

4. Եռյն անորոշությունն է նաև որպարտ. *zilbi'e* «ցեղ, ընտանիք» և հայ. *ցեղ* բառերի նախածնի վերակազմման պարագայում: Գ. Ջահուկյանի վերջ նշված ռուտերեն աշխատությունում որպարտ. *zilbi'e* «ցեղ, ընտանիք» բառի համար վերակազմվում է հնդեվրոպական **del-b-o* նախածնը և թեթևում են մի շարք օրինակներ տարբեր լեզուներից, բայց բացակայում է հայ. *ցեղ* հոմանիշը (էջ 96): Մակայն Գ. Ջահուկյանի «Որպարտերենը և հայերենը» հոդվածում որպարտերեն *zilbi'e* «ցեղ, ընտանիք» և հայ. *ցեղ* հոմանիշները բխեցվում են հնդեվրոպական **skel* «կտրել» նախածնից (էջ 150):

Գ. Խնդրա առարկա հոդվածում Գ. Ջահուկյանը կատարում է մի շատ էական բայլ՝ որպարտական *Halidi* (Խարլի) դիցանունը կցելով հայերեն *հաղ* «անգամ» բառին: «Այս դեպքում, - գրում է Ջահուկյանը, - *Hal-* բաղադրիչը կարելի էր նույնացնել հայ. *հաղ* «անգամ» սկզբնապես բաղաձայնախնք բառի հետ, որ իրանական *ժամանակ* բառի փոխառությունից առաջ կարող էր լինել այդ գաղափարի բնիկ հայկական նշանակումը (հմմտ. անգլ. *time* «ժամանակ» և «անգամ»): Այլ կերպ ասած՝ *Halidi*-ի բուն հայկական *Հարլի* ձևը այս մեկնարանությամբ պիտի նշանակեր «ժամանակի ատված»: Այս առաջարկի միակ թույլ կողմն այն է, որ հայ. *հաղ* «անգամ» բառը գալիս է նախավոր «սխիլ» իմաստից, բայց այդն կապվում է հնդեվրոպական **pel* արմատի հետ, որի բուն իմաստը

է «խիկ» (Վ. Անտրյան, ՀԱԲ, 3, էջ 13): Սակայն ելնելով մեզ արդեն ծանոթ հնչյունական օրինակաբազմերից, նման գուգահեռի անկախորդ շրջափուն է որարտերեն-հայերեն այլ գուգահեռների շարքից: Եթե մենք ընդունում ենք որարտ. *pari/e* «մինչև» - հայ. *արտնու, դեպի* (< հ.-հ. **per*) և որարտ. *par* «ըջել, տանել» - հայ. *արդըն* «ամնապարի բանաբ» (< հ.-հ. **per*) համեմատությունները (հմմտ. Գ. Ջառնկյան, Ուրարտերենը և հայերենը, էջ. 139), ապա պետք է փաստենք, որ որարտական շրջանում նախաձայն հնդեվրոպական **p* շրջափունը դեռ չէր ընկել (հմմտ. որարտ. *pari/e* «մինչև», *par* «ըջել»): Այսպիսով նետում է, որ այդ նույն ժամանակաշրջանում հայ. *արդըն* պետք է ունենար **araj* ձևը, ուստի որարտական Հալեի դիցանունն էլ, եթե այն կապված է հայ. *արդըն* բառի հետ, պիտի գրվեր **Paldi*: Մեր «Ուրարտական բաղաբնությունը և բազմերի նախահայերենի հարցը» աշխատությունում (1998 թ.) մենք հանգամանորեն անդրադարձել ենք Հալեի դիցանունի կառուցվածքին և բուն նշանակման հարցերին՝ գրելով հետևյալը. «Վանյան Խալդի աստծո վերաբերյալ մեր իմացածին բավականին բան է ավելացնում նաև բաակադեմոսական նյութը: Ամենից առաջ աչքի է գործում բազմերեն *aldi* «ժամանակ, ընթացք», 2. «անգամ» բառը, որի նույնականությունը *Aldi* դիցանունի հետ լուրջ մտորումների առիթ է տալիս: Խալդին, բացի ռազմի աստվածություն լինելուց, նաև որարտական գերագույն աստվածությունն էր և, ի թիվս այլ գործառնությունների, պետք է որ հանդիսանար նաև ժամանակի աստվածություն, մի գործառնություն, որը բավական հնուրում ունի և, ինչպես ցույց է տալիս հունական դիցաբանության մեջ Էդմոնտի և Ջեյի ժամանակագրական փոխհարաբերությունը, կարող է անգամ գերագույն աստվածության հիմնական հատկանիշը լինել՝ կապվելով, հավանաբար, ջրերի ճշտմանական հոսքի հետ» (էջ 57): Գալով Հալեի դիցանունի կառուցվածքին, մենք այն կցել էինք հայ. *արդըն* կազմությանը, որով հարթվում են վերը նշված հնչյունական դժվարությունները:

Գ. Գ. Ջառնկյանը գտնում է, որ որարտական *ustabi* բայը կարող է կցվել հայ. *ստա*-նում «ցատկել, վեր թռչել, դուրս թռչել» ձևին: Անկախաբար, մենք էլ ենք պաշտպանել այս տեսակետը, թեև հարցին մատցել ենք մի փոքր այլ դիլերից: 1996 թվականին լույս տեսած մեր «Վանյան սեպագրերի -*tu* (-*du*) մասնիկի արտացոլումը հայերենում» հոդվածում մենք որարտ. *ustabi*-ին կցել ենք նաև վանյան *aisti* «ցատկել» բայը՝ գրելով հետևյալը. «*aisti* «ցատկել», հավանաբար սրա մի տարբերակ է *usta* «արշավի ելնել, ուղևորվել» բայախմբը, որի անորոշը ևս չի ավանդվել: Վանյան *usta* բայախմբը փաստորեն նույնն է հայ. *ստա*- «ցատկ» արմատի հետ (հմմտ. *ստա*-*ն*-ել, *ստա*-*խ*-ն), իսկ *usta*-ի համար ենթադրելի **usta-tu* անորոշ դերբայը հեշտությամբ կարող է դրվել հայ. *ստա-տա*-ն բայի կողքին» («Արարս» հանդես, 1, 1996, էջ 18):

Ե. Յավրը սրտի, Ջառնկյանը չի անդրադառնում որարտ. *alie* «ատուժ է» բայի հայերեն հնարավոր գուգահեռի հարցին: Եթե որարտ. *alie* բայաձևի արմատն է *al-*, ապա այն կարող էր արտացոլված լինել հայերեն մի շարք կազմություններում, ինչպես օրինակ *արդալակ, արմուկ, արդրք, արհեստ, արդատել* և այլն, որոնք պատկանում են «խոսել, ասել» իմաստային դաշտին: Բոլոր այս ձևերի արմատը կարելի է դնել *ար-*, որը կարող էր խոնարհման ժամանակ ծառայել նաև որպես բուն: Մյանից ինքնբերական ըլնում է այն եզրակացությունը, որ *ար-* բունը երբայը եզրակի դեմքով խոնարհվելիս ներկա ժամանակում պետք ստանար **arht* ձևը՝ *arht*, *arht*, *arht* և այլ կառուցվածքների նման: Այս վերականգնումով որարտ. *alie* «ատուժ է» կազմությունը գրեթե քաղաքական ճշգրտությամբ համապատասխանում է հայ. **arht* «ատուժ է» խոնարհված ձևին:

Չ. Ողջունելի է նաև այն, որ Գ. Ջառնկյանը որարտերենի երգատիվ հոլովը կոչում է «գործիական»: Սա շատ կարևոր հանգամանք է, որը հնարավորություն է տալիս հետագա ուսումնասիրությունները տանել այն ուղղությամբ, որ ոչ թե հայերենում փնտրենք երբեմնի երգատիվության հետքեր, այլ որարտերենի նյութը դիտարկենք հայերեն գործիական կամ քաջառական հոլովածների կազմության դիլերից: Համոզված ենք, որ այս ոլորտից սպասելիքները շատ մեծ են՝ յուսելով այլևս այն մասին, որ մեզ հետաքրքրող հարցի լուսաբանմանը կարող է էական նպաստել նաև բազմերեն նյութը:

Վահան Մարգարյան

HUELLA ARMENIA EN LA ARQUEOLOGÍA VASCA

JOSÉ MARÍA SATRÚSTEGUI

Académico de Euskaltzaindia

El mar Mediterráneo o *Mare Nostrum* de las letras clásicas, ha sido y sigue siendo símbolo de pluralidad de pueblos con señera vinculación económica, cultural y antropológica en la remota antigüedad. Ulises encumbrado sobre el brillante pedestal de los héroes mitológicos del Olimpo, y la pléyade de esforzados remeros anónimos que vertieron sobre las aguas las inquietudes y zozobras de ilusionadas aventuras, encierran el embrujo común del misterio en el piélago de las gestas literarias, en los afanes mercantiles y dramas humanos protagonizados con medios rudimentarios entre el este y oeste de la vieja Europa. Muchos testimonios permanecerán anclados en la magma acumulada del fondo de los mares, y otras pruebas - casi todas - se habrán posado ya para siempre, irremisiblemente, en la memoria opaca de lo desconocido.

También la pisada del hombre sobre tierra apartada del puerto y de las sogas de amarre sin regreso del navegante, ha ido dejando huellas significativas de interés documental en alguna parte. Se trata de restos arqueológicos que delatan la dimensión sobrehumana de esforzados exploradores atraídos quizá por el brillo de los metales.

Urbiola es una pequeña localidad navarra - apenas cincuenta habitantes - situada al sur de Estella. El proyecto de redactar un catálogo de antiguas explotaciones mineras en el territorio foral de Navarra propició, en 1958, la localización de un pequeño reducto con estría rocosa de entrada a flor de tierra, que contenía restos humanos, en el macizo de Montejurra. Se trataba, en realidad, de la primitiva galería de una mina de cobre, que luego fue utilizada como cripta sepulcral o fosa común. Los cuerpos fueron depositados con ligero recubrimiento de tierra y, en ocasiones, se procedió a leadear restos anteriores para dar cabida a otros cuerpos. No se descarta que el orificio superior pudiera estar inicialmente cubierto por una losa. Tentativas modernas de prospección habrían desmantelado el conjunto.

La roca presenta filones de carbonato de cobre (*azurita*) y, precisamente, la explotación de una de las vetas dio lugar a la cámara que ocupan los restos. Los huesos están teñidos de color verde por la acción del carbonato, y el depósito es conocido popularmente como "Cueva de los Hombres Verdes".

Entre el material seleccionado para su estudio figuran diez cráneos masculinos con posibilidades de clasificación tipológica. Según las conclusiones del Prof. Fusté, del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, se trata de individuos de procedencia heterogénea. El autor realizó un estudio exhaustivo del interesante material.

En 1962 se publicó un nuevo estudio del equipo dirigido por el equipo por el Prof. Maluquer de Motes, que data la antigüedad de los restos "en fechas referibles al Bronce avanzado", y propone la estatura media de 1,64 m., según el procedimiento de Pearson.

De la clasificación del ilustre maestro se desprende como dato muy significativo, que junto a los rasgos de tipo mediterráneo y alpineoide de algunos materiales, se encuentran dos cráneos de características armenoides. "La presencia de esos cráneos armenoides, dice Maluquer de Motes, es de gran importancia para el conocimiento de los movimientos de población (en grupos pequeños, de prospectores de metales, seguramente, o de comerciantes) en la liquidación de la Edad del Bronce. Como rasgos más notables en estos cráneos intensamente braquicéfalos de Urbiola se han anotado: el notable aplanamiento de la región occipal, su gran altura relativa, la escasa participación del segmento parietal en el arco sagital, etc".

Una nueva aportación del Prof. Ignacio Barandiarán, en 1980, subraya la idea de Fuste, en el sentido de que "la llegada de las formas citadas se iniciaría probablemente durante el Eneolítico y adquiriría la máxima intensidad en las oleadas célticas e invasiones germánicas".

Son relativamente frecuentes las pruebas de este tipo en las costas meridionales del Mediterráneo. Llama la atención, sin embargo, su presencia al norte de la Península Ibérica. Carmen Jusué anota a modo de conclusión de los trabajos realizados por Fusté, que "los armenoides de Urbiola se pueden aproximar a otros detectados en yacimientos de la cornisa Cantábrica (Cuevas del Milagro, del Moro y del Bufón, en Asturias, y de Suano en Santander), todos ellos relacionados con grupos de prospectores de metal".

En cuanto a la cerámica descubierta en el interior del reducto, es de dos tipos, "cerámicas de un horizonte arcaizante paralelo a lo dolménico", por una parte, "y de un momento tardío, contemporáneo de la Edad del Hierro en otras zonas vecinas, como la Ribera de Navarra".

Se daban por perdidos estos materiales arqueológicos a raíz de un incendio que se produjo en el laboratorio catalán, donde los había depositado el Prof. Fusté, pero últimamente se abriga la esperanza de que pudieron quedar a salvo. De confirmarse, sería una buena noticia para futuras constataciones.

Es mucho lo que queda por estudiar respecto a los flujos migratorios que se daban entre el Próximo Oriente y las costas de Occidente a través del

Mediterráneo, pero resulta realmente intrigante su presencia en las inmediaciones del Cantábrico.

Los hombres verdes de Urbiola testimonian que la vocación metalúrgica de la cultura armenia llevó a sus hombres hasta los últimos confines del fin del mundo.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԵՏՔ ԲԱՍԿՅԱՆ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ԻՈՒՏԵ ՄԱՐԻԱ ՍԱՏՐՈՒՍԵՏԳԻ
Բասկերենի թարգմանության ակադեմիայի
խոսնակ անդամ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածագիրը խոսում է Բասկերի երկրում հայտնաբերված մի շարք ուշագրավ հնագիտական նյութերի մասին: Նավատայի էտոնյա քաղաքից մի փոքր հյուսիս ընկած Ռյրիլոա գյուղում 1958 թվականին հայտնաբերվել է մի քարանձավ, որը հնում եղել է պղնձի հանքախոչ: Ի թիվ այլ գտածոների, քարանձավում գտնվել են մայրցամաք կմախքների մնացորդներ, որոնք բառ մասնագետների եզրակացությամբ, պատկանելի են եղել ուշ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանին: Այդ կմախքները կանաչ գույն ունեն, որը հետևանք է պղնձանյութի ազդեցության, և տեղի բնակիչներն էլ այդ քարանձավը կոչել են «Կանաչ մարդկանց քարանձավ»: Գտնված գանգերի քննությունը ցույց է տվել, որ դրանցից երեքը պատկանում են *այաննոյոյ* տիպին: Հղկելով տարբեր հետազոտողների եզրակացությունները, հեղինակը նշում է, որ հնագույն ժամանակներում ցեղերի տեղաշարժը Հայաստանից մինչև Պիրենեյան թերակղզի կապված է եղել մետաղաձևակոթյան հետ, և նրանց ճանապարհն անցել է Միջերկրական ծովով: Այդուհանդերձ հեղինակը տարակուսանք է արտահայտում այն կապակցությամբ, որ արժենոիդ տիպի գանգերը գտնվել են ոչ թե Միջերկրականի առաջինա տարածքներում, այլ Կանաչտարայան ծաղի շրջանում Իսպանիայի հյուսիսում:

ԲԱՍԿԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ
ՄԻ ՋՈՒԳԱԼԵՈՒ ՄԱՍԻՆ
(բասկ. *basu* - հայ. *պոյր* «գլուխ»)

ՎԱՀԱՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
Իսպանագետների միջազգային ընկերության անդամ

579

Հրայրա Աճառյանի «Հայերեն արձատական բառարանում» *պոյր* «գլուխ» բառին հասկացված է մի քանի տող: Աճառյանը բերում է երկու վկայություն՝ *բոլորապոյր* «կտր գլխով (զմբեթ)», *պորակ* «զմբեթ» և նշում, որ հայ. *պոյր* (*պոր*) բառի հետ պատասխանական նմանություն ունի բասկերեն *basu* «գլուխ» հոմանիշը (1):

Առաջին հայացքից թվում է, թե այս զուգահեռը գիտական ոչ մի արժեք չունի, քանի որ հայերենի գրավոր էպոսում մեզ չբացնում մեքե ունեցել ենք *գլուխ* բառը, որը միահեծանորեն իշխել է հայերենի բառապաշարում և ծնունդ տվել անթիվ-անհամար բարբառությունների ու դարձվածների: Մյուս կողմից՝ բասկերենում այդ գործածությամբ ստանձնել է *basu* բառը, որն իր իմաստային զարգացման մեջ այնքան հեռուն է գնացել, որ դարձել է բասկերենի անդրադարձ կառուցվածքների հիմնական բաղադրիչը, և բասկերը «ի՞նքն իրեն» իմաստը արտահայտելու համար գործածում են *bere burua* ձևը, որի բուն իմաստն է «լի գլուխը»:

Այդուհանդերձ, ասվածից չի կարելի եզրակացնել, թե հայերենում և բասկերենում «գլուխ» իմաստը կարող էր արտահայտվել բացառապես այդ երկու բառերով, ավելի տրամաբանական է ենթադրել, որ հնում երկու լեզուներում գոյություն են ունեցել մի շարք զուգահեռ ձևեր, որոնք ժամանակի ընթացքում դուրս են մղվել ակտիվ գործածությունից՝ իրենց տեղը զիջելով առավել տարածում գտած ձևերին:

Հարկ է նկատել նաև, որ «գլուխ» իմաստը նշանակող բառերը՝ դասելով դրանք լայն գործածականությունից և քաղմիմաստությունից («բարձր», «լեռ», «ծայր», «սկիզբ» «վերջ», «կտր», «առաջին», «մեծ», «իջր» և այլն), չեն կարող լիովին անհետանալ և որևէ հետք չթողնել տվյալ լեզվի բառապաշարում: Այլ հարց է, սակայն, որ դրանք կարող են դառնալ զանազան բարդությունների քաղաղդիչ և այնքան կերպարանափոխվել, որ անգնե աչքով անհնար լինի նկատել նման կարգի բառերի նախնական կառուցվածքն ու իմաստը:

Այդ էթե հայերեն *պոյր* (*պոր*) «գլուխ» բառը հնում լայն գործածություն է ունեցել և մրցակցել *գլուխ* հոմանիշի հետ, սակայն այն պետք է որ արտացոլված լիներ բարբառությունների կազմում և դրա շնորհիվ շա-

յումակեր գոչատեղ հայերենի գրավոր ավանդման շրջանում: Եվ երե մեզ հայտնի են «գլուխ» իմաստին առնչվող բարդությունների կառուցվածքային և իմաստաբանական օրինակափոքրումները, ապա կարելի է ներքին վերականգնման եղանակով հայտնաբերել կրած բառը և ճշտել վերջինիս տեղն ու դերը հայերենի բառապաշարում:

Այս հարցում մեզ կարող է օգնել նաև բասկերենը, քանի որ մի շարք դեպքերում, ինչպես կտեսնենք, այդ լեզուն պահպանել է *buru* «գլուխ» բառով կազմված բարդություններ, որոնք գրեթե կրկնում են հայերենի համապատասխան կառուցվածքները և ունեն այն առավելությունը, որ կառուցվածքի և իմաստի տեսակետից արդեն իսկ ստուգաբանված են: Ասենք նաև, որ բասկերենում *buru* «գլուխ» բառն ունի *puru* գուգահեռ ձևը, որը բարդություններում համընդ է գալիս խալ բաղաձայններից հետո լինկաձ դիրքերում:

Այս հանգամանքը բուլղ է տալիս լնդարձակել հայերենի ներքին վերականգնման դաշտը՝ քննության առնելով նաև նախաձայն *p-ով* և *փ-*ով կազմություններ (*պոյր-պուր, բոյր-բուր* և *փոյր-փուր*):

Ստորև նրկայացնում ենք հայ. *սրյր* (*սյրր*) «գլուխ» բառի հետ կապված ներքին վերականգնման մի քանի նմուշ՝ նախապատկությունը տալով ենչյունական և իմաստային առումով առավել հավաստի օրինակներին:

Հայ. *բորզն* (սեռ. *բրզան*) «աշտարակ, բարձր շներ»։ Բխեցվում է հնդեվրոպական **bhergʰ* հ «բարձրանալ, բարձր» արմատից, որին կցվում են նաև հայ. *բարձր* և *բանալ* ձևերը (2): Չափուկանը անբացատրելի համարելով սեռականի -ան վերջավորությունը, առաջարկում է կննել ու-ըստը. *burgana* ձևից (3): Բասկերենն ունի *burugain* «գլխի վրա, քարձուքում» բառը, որը լավագույնս է համապատասխանում հայերեն սեռականի *բրզան*-ին, որը ակնհայտորեն ծագում է նախադիր **բորզան* ձևից: Իրականում *burugain* «գլխի վրա, քարձուքում» բառը կազմված է *buru* «գլուխ» և *gain* «վրա, ավելի բարձր» բառադրվյալներից, ըստ այդմ, *gain* «վրա, ավելի բարձր» բառը համեմատելի է հայ. *գանկ* (*գանց*) բառի հետ, որի համար վերականգնելի է **gand-ky* նախածնը՝ «բարձրորեն» իմաստով: Այսպիսով, հայ. *բրզան* բառի նախնական ձևը եղել է **բորուզան*, որն արտահայտել է «գլխի վրա, քարձուքում» իմաստը:

Հայ. *բլուր* (սեռ. *բլրոյ*) «փորքրիկ լեռակ»։ Սկզբնաձևը դրվում է **բուլ-ուր* և *բուրր*, *բուրբոջ* բառերի հետ մեկտեղ կցվում հ.-ն. **bhol* «տաշել, ուռելով բարձրանալ» արմատին (4): Ըստ հայերենի ենչյունական օրինակափոքրումների, կախկետային *բուլ* արմատական տարրը պետք է որ ծագած լինել նախադիր **բուլ* ձևից (հմտ. *կոչտ-կուտակել, բոյբ-բուր, գոյն-գուտավոր* և այլն), որը վկայված է «խուճ» իմաստով:

Հայ. *բոլլ* (սեռ. *բոլլի*) «խուճ, քաղցրություն» բառի համար կարելի է վերականգնել **բորել* նախածնը՝ **բորել* > *բոլլ* անցմամբ: Հաշվի առնելով այն, որ հայերենում *ղ* ենչյունը կարող է ծագել նախադիր լ-ից, **բորել*

նախածնի **-ել* վերջածանցը կարելի է կցել *-ել* ածականակերտին (հմտ. գուն-ել, ձայն-ել, մարմն-ել և այլն), որի արդյունքում *բոլլ* բառի նախնական իմաստը կլստեսա «գլուխ ունեցող» (**բոր* «գլուխ» և *-ել* «ու-նեցող»): Այսպիսով, հայերեն *բուրր, բոլլ, բլուր, բուրբոջ, բոլլ* բառերի պարզական արմատը դառնում է **բոր* «գլուխ» տարրը, որի վրա ավելացվել է *-ել* ածականակերտ մասնիկը:

Հայ. *բոյժ* «սնուցում», որից *բուժանել* «սնուցանել, պահել, մեծացնել», արմատի մյուս ձևերն են *բուտ-բուել* «սնուցել, աճեցնել, մեծացնել» և *բուս-բուսանիլ* «բուսանել, առաջ գալ»: Բխեցվում է հնդեվրոպական **bhosg* նախածնից (5): Կարելի է մեկնել *բոլլ* բառի օրինակով՝ բխեցնելով **բորտ* կամ **բորգ* նախածնից: Մեզ ավելի հավանական է թվում **բորտ* տարբերակը, որի վերջածայն *-տ* առանձնալիքը կարող է նախկին *-տու* անողնաշարի մնացորդը լինել (6), ուստի **բորտ* նախածնը կարող էր գալ ավելի կին **բոր-տու* կազմությունից՝ «գլուխ անել» (իմաստ՝ «բարձրացնել») իմաստով:

Հայ. *բոյք* (սեռ. *բոյրոյ, -ի, -այ*) «մեծ մատր». ծագումն անհայտ է (7): Դատելով «մեծ» իմաստային խոնրից պատկանելու հանգամանքից, կարող է կցվել վերը բերված շարքին՝ բխեցվելով **բորտն/ի/ա* նախածնից:

Հայ. *բոյժ-բուժել* «թշկել, առողջացնել»։ Համարվում է իրանական փոխառություն (8): Հաշվի առնելով հայերենում *g > d* ենչյունափոխության օրինակափոքրությունը, *բոյժ* բառի համար կարելի է վերականգնել **բորգ* նախածնը, որի բախական ձևը կլինեն **բորգ-ել*, որը կարող է դրվել *փուրկ-փրկել* ձևի կողքին: Այս խմբին է պատկանում նաև *բժիշկ/ի* (< **բոյժիշկ/ի*) բառը, որը ենթադրում է **բորգի-կի* նախածնը՝ նույնանալով *փրկելի* բառի հետ:

Հայ. *փուրկ-փրկել* «ազատել»։ Համարվում է ասորական փոխառություն (9): Ենթադրում է **փուրկի-ել* նախածնը՝ «զլսով անել» (իմաստ՝ «զուրիք արժացնել»): Այլ կերպ ասած, ըստ հայերենի ներքին վերականգնման տվյալների, *փրկել* բառը սկզբնապես նշանակելիս է եղել ոչ բն վերջացական «ազատել» իմաստը, այլ ունեցել է ավելի առարկայական նշանակում, այն է՝ «զուրիք ազատել», վերը նշված բասկերեն կառուցվածքների մնաց:

Հայ. *պործ-պործնել* «վերջացնել»։ Դշտորեն կրկնում է բասկերեն *buru*-ն «վերջացնել» (քառացի՝ «զուլիս անել») բառի կառուցվածքը, ըստ այդմ կարող է բխեցվել **պուրտու-ել* նախածնից՝ «զուլիս անել» իմաստով (հմտ. *գոլիս բերել* «վերջացնել, վախարել» արտահայտությունը): Այս դեպքում ևս հնարավոր է դառնում ճշտել *պործնել* վերջացական բայի նախնական ասորկայական իմաստը: Չուզանիտ *պուրտ, փորք, փործ-փործանիլ* ձևերը նույնպես խոստում են *փուրկ-փրկել* հոմանիշի հետ ծագումնաբանական անժող կապի օգտին:

Հայ, *այտոր-այտիք* «այտիք»։ Անառայանը դնում է *այոր* արձատից կցելով *այործ-այրժնել* ձևերին և նախնական իմաստը համարելով «ազատվել, պլանել» (10)։ Եթե նախնական իմաստը, իրոք, կապված է «ազատվել» նշանակման հետ, ապա խոսքը կարող է վերաբերել առավել իհն «գլուխը պրծացնել» իմաստի մասին, իսկ եթե նախնականն է «գուրջյուն ունենալ» նշանակումը, ապա վերջինս կարող է զարգացած լինել սկզբնական «գլուխը պահել» իմաստի հիման վրա։

Հայ, *ամուսին* (սեռ. *ամուսնոյ*)։ Համարվում է բնիկ հայ բառ՝ *ամ* «համ, կից, միասին» նախաստամոյիկից, հ.-հ. **ak* «վարժվել, սովորել» արձատիք և *-ին* վերջածանցից (11)։ Այլ կերպ ասած, քսոս Անտոյանի մեկնությամբ, *ամուսին* բառի բուն իմաստն է «միասին վարժված» կամ «միասին սովորած»։ Հարկ է նշել, որ հայերենում *ամ-* «կից, միասին» նախաստամոյիկն ունի նաև (*հիսն*- գուգահեռ ձևը (հիմն. *հանցեայ, հանց-զետ, հանոր* և այլն), որը կարող էր հանգեա գալ որպես *ամուսին* բառի առաջին բաղադրիչ։ Եվ եթե *ամուսին* բառից ածարտում ենք *ամ-* «կից, միասին» նախաստամոյիկը, ապա արդյունքում պետք է ստանանք **ուս-սին*, քանի որ *ամուսին* կազմության մեջ *մ-* շարժանիքի առկայությունը պայմանավորված կլիներ *բ-* ծայնել պայթյակների ազդեցությամբ։ Մյուս կողմից՝ մենք գիտենք, որ հայերենին բնորոշ է սուլական և չջական բաղաձայններից առաջ *ր-ի* աճկումը (հիմն. *բայրչել>բաշչել, խարչել>խաշչել* և այլն), **ուսին* տարրի համար կարելի է վերականգնել **բուրսին* նախածնը, որի *բուր* արձատր պետք է որ արտահայտելիս լիներ «գլուխ» իմաստը։ Այս վերականգնումով հայերեն *ամուսին* բառի նախնական ձևը դառնում է **անբուրսին*, որի առաջին երկու բաղադրիչներն են *ամ* «միասին, կից» և **բուր* «գլուխ», ուստի *ամուսին* բառի սկզբնական իմաստը դառնում է «միասին գլուխներ» կամ պարզապես «գլուխ-գլխի»։

Հայ, *համբոյր* (սեռ. *համբորի, համբորոյ*) «համբուր»։ Դասվում է անհայտ ծագման բառերի շարքը (12)։ Կարող է մեկնվել *ամուսին* բառի կառավարով բխեցնելով *հան-* «կից, միասին» նախաստամոյիկից և *բոյր* (*պոյր*) «գլուխ» բառից, որով *համբոյր* բառի բուն նշանակումը կդառնա «միասին գլուխներ» կամ «գլուխ-գլխի»։

Հայ, *ամույի* «չամուսնացած կամ այրի մնացած»։ Ծագման մասին հավաստի ոչինչ հայտնի չէ (13)։ Կարելի է բխեցնել նախավոր **ամ-բոր-րի* «անգլուխ» կառուցվածքից։

Հայ, *համոզել* «հաշտեցնել, խաղաղեցնել»։ Ծագումը հայտնի չէ (14)։ Ենթելով վերջ բերված նկատառումներին, կարելի է վերականգնել **հանբորոյել* կամ **հանբորել* նախածնը, որի հիմնական բաղադրիչները կրկին երկուսն են՝ *հան-* «միասին, կից» և *բոր* (*պոր*) «գլուխ»։ Սկզբնական իմաստը պետք է որ լինի «գլխին կցել» կամ «մի գլխի բերել» կազմության տեսակետից հիշեցնելով *համծայնել, համախախ, համամիտ* և այլ ձևերը։

Հայ, *հրասպոյր-հրասպորել* «հրապուրյ-հրապուրել, գրավել»։ Ծագումն անհայտ է (15)։ Իմաստով մոտ է *համոզել* բառին և մաքուր ձևով պահպանել է *պոյր* «գլուխ» արձատրը։ Գուրով *հր-* տարրին, ապա այն կարող է կցվել *հար* «խիտ» արձատին կամ *յար* «կից» նախադրույթներ։ Առաջին դեպքում *հրասպորել* բառի սկզբնական իմաստը կլինի «խիտ գլխին» (*հար-պոյր*), իսկ երկրորդում՝ «կցել գլխին» (*յար-ա + պոյր-ել* «գլխին կից անել»)։

Հայ, *պոչ* «պոչ, ագի»։ Ծագումը հայտնի չէ (16)։ Հնչվի առնելով բանի կապը «ծայր» իմաստային դաշտի հետ, կարելի է կցել մեզ հետաքրքրող խմբին՝ վերականգնելով **պորկոն* նախածնը։

Հայ, *պոզ* «կտոշ»։ Ծագման մասին ոչինչ հայտնի չէ (17)։ Ըստ Լուրյան, *պոչ* բառի մի տարատեսակն է և պահանջում է **պորո* կամ **պորո* նախածնը՝ կապված լինելով *պոյր* «գլուխ» բառի հետ։

Հայ, *պորտ* (սեռ. *պորտոյ*) «պորտ»։ Անառայանը փորձում է կցել բոլոր լեզուներում առկա որոշ ձևերի հետ, որոնք, սակայն, իմաստով հեռու են (18)։ Անտարակույս, պատկանում է «բարձր, ցգգամ» իմաստային դաշտին և կարող է մեկնվել *պոր* (= *պոյր* «գլուխ») արձատրով։

Հայ, *պոյտն* (սեռ. *պոյտան*) «պոտուկ, կավի աման»։ Ծագման մասին հավաստի ոչինչ հայտնի չէ (19)։ Ենթադրում է **պորտան* նախածնը և ձևավորվել է *պորտ* բառի ինքի վրա. նախնական իմաստն է «ցգգամ, ուսում, կրթ»։

Բացի այս բառերից, *պոյր* (*պոր*) «գլուխ» արձատր լայնորեն արտացոլված է Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնակներում, որոնք մասին հանգամանորեն խոսել ենք մի առիթով (20)։ Այստեղ ուզում ենք ամբողջաբանա միայն մեկ տեղանվան, որը հնարավորություն է տալիս կատարելու բավականին հավաստի մեթոդին վերականգնում։

Արամուս. Կոտայքում գտնվող այս գյուղը հայտնի է իր ուրարտական ամրացով։ Ներքին վերականգնումը պահանջում է **արամբորոյի* նախածնը։ Լեռքից իր կառուցվածքով բավականին մոտ է Բասկերի երկրում բավականին տարածված *Aranburu* տեղանվանը, որը բուն նշանակում է «դաշտի ծայր, դաշտի գլուխը» (*aran* «դաշտ» և *buru* «գլուխ»)։ Նույնպիսի կազմություն կարելի է ենթադրել նաև հայ. *Արամուս* տեղանվան համար՝ *արան* «դաշտ, հարթավայր» **բոր* (*պոր*) «գլուխ» և *-ց* բազմապատկի մասնիկ (հիմն. քսակ. *aranburuz* «դաշտի ծայրով, դաշտի գլխից»)։ Այս վերականգնումը հաստատվում է մրտավով, որ արամուսի բնիցը գտնվում է բնայրձակ մի հարթավայրի ծայրին, ուստի կարող է նշանակել «դաշտի վերջ» կամ «դաշտի գլուխ»։

ԵՉԲԱՎԱՆՑՈՒԹՅՈՒՆ

Բերված օրինակները ցույց են տալիս, որ նախապատմական շրջանում հայերենում լայն գործածություն է ունեցել *պոյր* «գլուխ» բառը,

սրը հետագայում դուրս է մղվել *գլուխ* հոմանիշի ճնշման տակ: Նման երևույթները հաճախակի են տարբեր լեզուներում: Լատիներենն, օրինակ «գլուխ» իմաստով գործածում էր *caput* բառը, որի կողքին կար մաս *testa* «կրիայի զրահ» ձևը: Նորպատկին լեզուներում այս երկու բառերի իմաստային զարգացումն ընթացել է տարբեր ուղղություներով: Իսպաներենում, օրինակ, «գլուխ» ուղղակի իմաստն այրտահայտվում է *cabeza* (<*caput*) բառով, իսկ *testa* հոմանիշը ստացել է այլ նշանակումներ՝ *testigo* «վկա», *testimonio* «վկայություն» և այլն, մինչդեռ ֆրանսերենում և իտալերենում գործածությունից դուրս է մղվել «գլուխ» ուղղակի իմաստով *caput* բառը՝ իր տեղը զիջելով *testa* «կրիայի զրահ» բառով կազմված ձևերին՝ իտալ. *testa*, ֆր. *tête* «գլուխ» և այլն:

ՅԱՆՈՅՍԵՎՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հ. Անտոյան, ՀԱԲ, 4, էջ 97-98
2. Հ. Անտոյան, ՀԱԲ, 1, էջ 488
3. Գ. Բ. Տսիտկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Երբ, 1987, էջ 432
4. Հ. Անտոյան, ՀԱԲ, 1, էջ 455-456
5. Հ. Անտոյան, ՀԱԲ, 2, էջ 468
6. Վ. Մարգարյան, Վանյան սեպագրերի *-tu (-du)* մասնիկի արտացոլումը հայերենում, «Արարյան», 1, 1996, էջ 17-32
7. Հ. Անտոյան, ՀԱԲ, 2, էջ 466
8. Հ. Անտոյան, ՀԱԲ, 2, էջ 467
9. Հ. Անտոյան, ՀԱԲ, 4, էջ 534
10. Հ. Անտոյան, ՀԱԲ, 1, էջ 238-239
11. Հ. Անտոյան, ՀԱԲ, 1, էջ 160-161
12. Հ. Անտոյան, ՀԱԲ, 3, էջ 25
13. Հ. Անտոյան, ՀԱԲ, 1, էջ 162
14. Հ. Անտոյան, ՀԱԲ, 3, էջ 28
15. Հ. Անտոյան, ՀԱԲ, 3, էջ 133
16. Հ. Անտոյան, ՀԱԲ, 4, էջ 98
17. Հ. Անտոյան, ՀԱԲ, 4, էջ 93
18. Հ. Անտոյան, ՀԱԲ, 4, էջ 101
19. Հ. Անտոյան, ՀԱԲ, 4, էջ 97
20. Վ. Մարգարյան, Ուրարտական քաղաքակրթությունը և բառերի նախահայրենիքի հարցը, Երևան, 1998, էջ 83-86

ACERCA DE UN PARALELISMO VASCO-ARMENIO

(vasc. *buru* - arm. *poyr*, *pur* "cabeza")

VAHAN SARKISIAN

Miembro de la Asociación Internacional de Hispanistas

RESUMEN

Por la primera vez la semejanza entre los sinónimos vasc. *buru* (*puru*) y arm. *poyr* (*pur*) "cabeza" fue señalada por el gran filólogo armenio Hrachia Adjarian, calificándola como una coincidencia casual. El autor, a base de una reconstrucción interna del armenio, demuestra que la raíz *poyr* (*pur*) "cabeza" figura en varios compuestos armenios. En muchos casos el significado directo de "cabeza" se ha oscurecido, pero el análisis minucioso de los compuestos releva la estructura primitiva, relacionada con la raíz *poyr* (*pur*) "cabeza". Todas las palabras analizadas pertenecen al campo semántico de "cabeza" (o "alto", "cabo", "punta", "inicio", "termino", etc.), por ejemplo: arm. *purts* "acabar, terminar" (cf. vasc. *burutu* y *bukatu*<*burukatu* "terminar, llevar a cabo"), arm. *hamboyr-hambur-el* "beso, besar" (de *han-* "junto" y *boyr-bur* "cabeza": lit. "cabezas juntas"); arm. *amusin* "esposo" (de *han-* "junto" y **bursin* "con cabeza": lit. "con cabeza junta"), arm. *a-pur-aprel* "vivir" (lit. "hacer cabeza" o "mantener la cabeza"), arm. *hrapuyr-hrapur-el* "atraer" (de *har-* "adherido, adherir" y *pur* "cabeza": lit. "adherir la cabeza"), etc. Un caso curioso es el del topónimo armenio *Aramus*, nombre de una localidad en la región de Kotaykh, donde se encuentra una fortaleza de la época de Urartu. El topónimo *Aramus* puede muy bien interpretarse como "del cabo del valle" (de *aran* "valle" y *burutz* "de cabeza", ya que *Aramus* se encuentra al cabo de un valle), repitiendo la forma analógica vasca *Aranburu* "Cabo del valle".

ASTRONOMY AND BASQUE LANGUAGE

HENRIKE KNÖRR

Vice-president of the Basque Language Academy

Many years ago, at the beginning of the clear-sighted article on Basque names for days of the week (Michelena, 1971, 94), the great Basque linguist Luis Michelena wrote concisely but very precisely about the problem that those people who deal with this kind of thing and other Basque-language related activities have to face up to, and that is simply that as Basque is a language which has neither near nor distant relatives, one is really working in the dark when it comes to drawing conclusions, since there are limited sources and because written texts in and on Basque only appear very late. And yet, I also remember the other, no less true, words spoken by Telesforo de Aranzadi, famous Basque anthropologist: "El vasco no es ningún cuerpo extraño de la Europa Occidental", words that were also adopted by Antonio Tovar (Tovar, 1959, 62).

Both of these ideas, the one referring to the comparison which arise from a lack of languages or language families that are related to Basque, and the other the evidence that Basque belongs to Europe's cultural wealth, come to the fore when we deal with the vast subject that I shall examine. That is why I fear that the title of this article may have raised greater expectations than it will be able to meet. But let us get to the heart of the matter, although I should like to point out that I will not expand upon dialectal points, nor, except on a few occasions, on evident European parallels.

1. Days. The Basque week.

Day is *egun* in Basque. Quite possibly its ancient form was *egu*, a word that there are only traces of today. In the eastern part of the Basque Country *egun* also means "today" although in the rest of the Basque Country *gaur*, originally meaning "tonight", is more widely used. A few years ago I suggested that this *egun* be interpreted as *egu-n*, i.e. with the inessive meaning "during today" (Knörr, 1990, 128). This inessive has become almost totally established and gives the noun. Later, I will show how *egu* goes to make up words such as *Eguberri* "Christmas", or literally "new day", *eguzki* and *eki* "sun" and *ekaitz* "storm", literally "bad day". José Miguel

Barandiaran wrote that *egu* probably at one time meant "light" and "sun" (Barandiaran, 1972, 72). It is interesting that "to dawn/to get light" and other weather-related verbs are mainly transitive in Basque, for example *argitu du* "(it) has dawned". Similarly it is common to say *elurra ari du* "(he) is exercising snow", etc.

"Week" in Basque is *aste*. Generally, the verbal noun *hasi* "beginning" is recognised, although is not definite sure, since in ancient Basque this verbal noun is *hatsa*. It is commonplace to relate the Basque names for days of the week, and perhaps even this word for "week" as well, with the divisions of the lunar month. I will explain more about this below (Caro Baroja, 1948, 61-64).

Just as in many other languages, the names for the days of the week vary from one place to another. In the list below, the first version that appears is the one recommended by the Basque Language Academy, it is also the most commonly used form. The list does not include all possible variants.

Monday: *astelehen, ilen*

Tuesday: *astearte, martitzen*

Wednesday: *asteazken, eguazken*

Thursday: *ostegun, eguen*

Friday: *ostiral, bari(a)ku, egubakoitz*

Saturday: *larunbat, zapatu, egubakoitz, neskenegun*

Sunday: *igande, domeka*

Aste, as I have already said, means "week". *Astelehen* would therefore mean "the first in the week", *astearte* "the one in the middle of the week" and *asteazken* "the end of the week". What conclusions can we draw from all of this? Are we to suppose that the Basques had a three-day week? Much has been written about this problem without a satisfactory solution being reached. Basauni (1982), reflecting a widespread idea in the Basque Country, tried to prove that the names for the days of the week in central and eastern areas of the Basque Country, i.e. *astelehen* (*lehen* = first), *astearte* (*arte* = in the middle) and *asteazken* (*azken* = last) actually do indicate a three-day week. Basauni also believes that these central and eastern Basque names, together with the remaining words for the days of the week are actually even older than the western words. This may well be so, but it is still surprising to see unaltered and evident nature of the three words; they might be "modern".

In the western part of the Basque Country, the word *ilen* also exists alongside *astelehen*. Michelena takes (quite correctly, the way I see it) this to mean (*hil*+*egun*, i.e. "day of the moon"), which exactly correlates to *Monday* with the inclusion of the word for "day" (*egun*).

In the same western area the word *martitzen* (<*martitz*+*egun*), meaning the "day of Mars" exists alongside *astearte*. This, like *ilen*, is probably a

more recently-coined word and arises from contact with neighbouring languages.

Wednesday. The first part of the words that are most widely used in Basque to mean "Thursday" and "Friday" include *ost* (or its variant *ortz*), which no longer exists as an independent word, but which used to mean "sky" and which appears in words meaning "lightening" and "storm". It is striking to see the parallelism with other European languages. According to Bahr (1931: 403) *ostegun* means "day of thunder" or "sky". In the Biscay dialect, the word *eguen*, from *egu-egun* is used to mean something like "day of day" or "day of light".

Friday. In *ostiral*, *ost* appears once again, although we do not know what the second part of the word means. Bahr (1931: 403) wonders whether *ostirala* might not mean "the day of the rainbow", something which Gorostiaga also supported in 1947, to go on in 1959 to support the combination of *ost* and the Latin term, *Stella* or *stellare*. The western Basque dialect provides us with the interesting word *bari(a)ku*, which undoubtedly stems from *abari-ba(ge)ko*, i. e. "(day) without supper", a name which has several parallels in European languages. In western and central areas there is also the word *egubakoitz*, which would seem to mean "unique day", although this explanation is not entirely satisfactory.

Saturday. *Larunbat*, which some people have taken to mean *laur(d)en* "a fourth", is more likely the result of *lagunen*, the genitive plural of *lagun* "friend" + *bate*, an ancient verbal noun literally meaning "meeting", so that the word would originally mean "meeting of friends" (Michelena, 1990, 501). Alongside *larunbat* there is also the word *egubakoitz* for "Saturday", which, as we have already said, means "Friday" in western and central areas, as well as *neskenegun* "girl's day". As far as these two terms, *larunbat* and *neskenegun*, we should not forget that it used to be customary in some parts of the Basque Country for boys to go and spend the their girlfriend's house and have dinner which the girlfriend would prepare (D'Abbadie, 1998, 40).

Sunday. *Igande* is taken to mean "(moon) rising/ascend" and some people have even taken it to mean "resurrection", because of the significance of Sunday, from the word *igan* "to rise", like the Russian *voskreséne*, previously "Easter Sunday" and before that "resurrection" (Michelena, 1971, 98). I cannot decide on that one, although I do feel that a verbal noun would be more likely to require the form *igaijite*. The western dialect also has the form *domeka*, (*dies*) *dominica*, which, by the way is feminine, unlike in Spanish and Catalan (remember the *die dominico* from the municipal charter of Cáceres, for example).

2. The months

"Month" is *hil* or *hilabete* (this one meaning something like "the complete month"). There is absolutely no doubt that this is the same word that used to be used for "moon", which meant that, just like in rest of Europe, the Basque Country had a lunar calendar. However, a great deal of debate also surrounds whether this word could also be related to the word meaning "death". I believe this to be rather difficult, although Caro Baroja and others accept it.

As you can see from the list below, almost all the months have the word *hil*, "month" at the end.

January: *urtarril*, *urteil*, *ilbeltz*, *beltzil*, *loil*

February: *otsail*, *zezeil*, *barantaila*

March: *martxo*, *marti*, *epail*

April: *apiril*, *jorrrail*, *ope*, *opeil*

May: *maiatz*, *hostail*, *hostaro*, *orril*, *lorail*

June: *ekain*, *udaíl*, *errearo*, *bagil*, *aramaiatz*, *garagarri*

July: *uztail*, *garagarri*

August: *abuztu*, *agorri*, *dagonil*

September: *irail*, *buruil*, *garoil*, *agor*

October: *urri*, *urri*, *urrieta*, *bildil*

November: *azaro*, *hazil*, *gorotzil*, *zemendi*, *lastail*, *lehen abendu*, *abendu txiker*

December: *abendu*, *lotazil*, *neguil*, *beltzil*, *hotzaro*, *bigarren abendu*, *loil*, *gabonil*.

A few remarks should be made on the above.

January. *Urtarril* is undoubtedly comprised of *urte* + *berri* + *hil* "the month of the new year", *Urteil* means "the month of the year", *Ilbeltz* means "black month", and *beltzil*, which is probably a creation of the Jesuit Larramendi (18th century) means "the month of blackness". Finally, *loil* is the "month of sleep", perhaps in the sense of hibernation.

February. *Otsail* means "month of the wolf", with several parallels all over Europe. *Zezeil* probably means "month of the bull". In both cases, but especially in the latter, we do not actually know the reason behind the name. According to Juan Gorostiaga (Gorostiaga, 1958, 52) *barantaila* is related to the Latin *parantalia*.

March. *Martxo* is obviously of Romance origin. As well as this, in Vizcaya you have the word *marti*, without palatalization, where we can imagine that there is the presence of the Latin adjective, *martius*, which may simply come from the genitive *mens Martii*. The Basque old word *epail* means "month for cutting" and Gorostiaga mentions the Spanish word *marcear* "shear during this month" (Gorostiaga, 1958, 53). However, it is

doubtful whether this month is the most appropriate for shearing (at least in the Basque Country).

April. *Apiril* is the most widely-used word. You would have expected *apirile to have been more common (<Latin *aprilis*) but in stead we have *apiril* as an analogy to the other months of the year that end with the word (*hil*) at the end. *Jorrail* means "month of the hoe". *Ope* and *opeil*, both of which are words from the western part of the Basque Country are thought to come from the word meaning pie or tart (*ope*). Gorostiaga translates it as "the month of pies/tarts", probably thinking of the *solmonath* of the Agles and at the same time quoting Beda (Gorostiaga, 1958, 53).

May. *Maiatz* is the most commonly-used for "May". Together with this word which would seem to be a verbal noun (*maitze*, "May-kind of weather?"), we find several other month-related words such as *hostoil* "month of leaves", *hostaro* "time of leaves", *orril* "month of the leaf" and *lorail* "month of flowers".

June. *Ekain*, the most widely-used word means "sun up high" and very probably refers to the summer solstice (*egu* "day" + *gain* "high/above"). In Zuberoa, we find a Romance term, *arramaitz* which means something like "re-May". At the same time, there are month-specific/descriptive words such as *udail* "month of summer", *errearro* "time of burning", *bagil*, from *baba* "bean" + *hil* "month" and finally *garagarri*, "month of barley", which in other parts of the Basque Country is used for July. I hardly need to remind you of the parallels here with Germanic languages where the months are directly related to barley-cutting.

July: *Uztail* means "month of harvest". I have already explained *garagarri* in the previous paragraph.

August. *Abuztu* is clearly the Romance word. It would seem to be a word which was borrowed in former times. Together with this word, you can also find *agorri* "month of drought" and *agonil*, which perhaps, as Michelena suggest (Michelena, 1987, 305), simply means "the month that is here", since if we suppose that it is a contraction of *udagoien* "autumn + *hil* "month", it hardly fits in with the meaning of August.

September. *Irail* means the "month of the fern", as does *garoil*. It is difficult to find an explanation for *buruil*, one of the other words used for September, where you have the word *buru*, meaning "head". Gorostiaga suggest that it is "month of capitation (poll tax)" since in Rome it was the month that marked the tax year (Gorostiaga, 1958, 54). *Agor* is the same word that appeared before meaning "dry". There is not enough space to examine other interesting dialect forms such as *autuno* (like the Spanish *otoño*) and *urri lehenengo* "first October", etc.

October: *Urri* is very probably an adjective meaning "scarce". The same root appears in the dialect forms *urri* and *arieta*. The word *bildil* "month of harvest" has also been registered. Similarly *urri bigarrenago*, "second October" can also be found.

November: *Azaro* means "sowing season", which once again has numerous parallels in other languages. The first part of the word, although with aspiration, is in *hazil* "sowing month". *Gorotzil* is "month of manure". The word of Romance origin *zemendi* means "seed" without the addition of the word *hil* "month", as occurs in other languages. Other forms include *lastail* "month of straw", *lehen abendu* "first December" or "first Advent" and *abendu txiker* "little December" or "little Advent".

December. *Abendu* is of course connected with the Latin *adventu*. *Lorzail* is interpreted by Gorostiaga to mean "noviembre de la cuarta tempora" (Gorostiaga, 1958, 54). *Neguil* means "month of winter". *Beltzil* I have already spoken about as a word which in some places is taken to mean January. *Hotzaro* means "cold season". *Bigarren abendu* means "second December" or "second Advent" (see *Anderwinter* mentioned by Nilsson (Nilsson, 1969, 290). *Gabonil* means "the month of Christmas".

3. The seasons of the year

The seasons of the year (*urtaro* from *urte* "year" and *aro* "season") are expressed in the following way.

Spring. *Udaberri* means "new summer". Together with this word, there are other, less well-known words such as *udalehen* "first spring", *udahaste* "the beginning of summer" and *bedats* which possibly means "the beginning of grass".

Summer. *Uda* means "summer". However the root of this word is unknown. Variants of it include *udara*, which is simply a morphological variant and *udaro* meaning "summer season".

Autumn. The most usual word for Autumn is *usazken* "end of summer". Other words which appear include *larrazken* "end of grazing", *udagoien* "late summer", *udondo* and *udaraitze* "after-summer", *ihartzte* "drying of vegetables", *negulehen* and *neguaitzin* "pre-winter", *neguantz* "similar to winter" and other words in which *urri* meaning "scarce" (and which we saw before when talking about the month of October) appears, such as *urri* on its own, *urriaro* "season of scarcity" and *urrite* "time of scarcity".

Winter. *Negu* is "winter". This is another unexplained word. Perhaps we could speculate that the end of the word is *-egu* meaning "day".

We cannot avoid the impression, also mentioned by other researchers, that in the traditional Basque way of thinking there were only two seasons: *uda* "summer" and *negu* "winter".

Throughout the whole of the Basque Country the word used for "year" is *urte*. Usually, this word is taken to be comprised of *ur* meaning "water" and *-te* meaning "time/season". In support of this theory there are a series of songs such as the one sung on New Year's Eve with lyrics which go *Ur goiena, ur barrena/ Urteberri egun ona* "water from above, water fro, below/Good New Year's day" (Satrústegui, 1974, 66-68).

5. Solstice. Equinox

Summer solstice is *udaburu* "height of summer" and winter solstice is *neguburu* "height of winter". These do not seem to be words which are steeped in tradition, and as far as we know there are no traditional words for "equinox". We could perhaps suppose that the words for "summer solstice" was *ekain* (which literally means "the height of the sun"), today "June" (vide supra) and the one for "winter solstice" *Eguberri*, which literally means "new day" and nowadays "Christmas". *Eguzkimuga*, "solstice", literally "sun's limit" would seem to be an invention of Larramendi dating from the 18th century.

6. Compass points

North is *ipar*. Michelena suggest that this word perhaps comes from *ibar* meaning "valley" and in doing so refers to Romance expressions such as the French *vent d'aval*, the Catalan *vent d'avall*, and the Suletine *pekoaiide* "northern wind" or literally "wind from below" (Michelena, 1988, 171).

South. The word for "south" is *hego*. It is difficult to know whether it is pure coincidence or not that *hego* also means "wing". There do not seem to be any parallels outside the Basque language. There is also *eguerdi*, which literally means "mid, day", i.e. "noon".

East. *Ekialde*, the word for "east" is comprised of *eki* "sun" and *alde* "part". Other forms of this word include *eguzki-alde*, with *eguzki* meaning "sun", *eki-jalki alde*, from *eki* or *eguzki* "sun" + *jalki* "to go out" + *alde* "part"; *eguzki-ilkitze* is made of *ilkitze* "the going out", *sortalde* with *sort-* from the verb which means "to be born", *goiz-alde* with *goiz* "tomorrow" and *goiz herri*, i.e. "the land of the morning".

West. *Mendebal* comes from the Romance word *venabal*. There are also pld Basque word such as *arratsalde* from *arrats* "the afternoon" + *alde* "part" and *eguzki-sartze*, which literally means "sun's entrance". *Sartalde* "place of entrance" would seem to be of more modern origin.

7. The sun. The moon

There are two words for "sun": *eguzki* and *eki*, the latter of which appears in the most eastern part of the country. Undoubtedly both words come from the primitive *egu* meaning "day". In the first case we should perhaps simply suppose a second element with an instrumental suffix, plus the particle *-ki*, "thing": *egu-z-ki*. The word *eki* is the result of adding the same particle without the instrumental suffix: *egu-ki = eki*.

It is interesting to see how in many towns there is a difference between *eguzki* "sunlight" and *eguzki-begi* "star" or quite literally "sun's eye" (Barandiaran, 1960, 110). Some verses have also been found in which people address the sun as a feminine object, by calling it "grandmother". The following is an example of this: *Eguzki amandrea / Juan da bere amagana / bihar etorriko da / Denpora ona bada* "Grandmother sun / has gone to her mother / tomorrow she will come / if the weather is god" (Caro Baroja, 1948, 42). Azkue found in Navarre two expressions for saying goodbye to and greeting the sun: *Adios, amandre, bihar artio* "Goodbye grandma, see you tomorrow", and *Ongi etorri, amandre* "welcome grandma" (Caro Baroja, 1948, 42). This means that, just as in many other languages, Basque has traditionally considered the sun a feminine object (as Basque is a language without gender, it is this and other kinds of forms of address that help us realise that). There does exist, however, a saying in which the sun is called *Joanes* "John", which may well be of more recent coinage (see the Spanish *Lorenzo*). It is also curious to note how the sun is also a feminine object for Basques. What is more, as anthropologists have already noted, both the sun and the moon return to the earth (their mother).

There are several words meaning "moon" in Basque.

Ilargi, probably means "month light" even though the word is traditionally explained as meaning "light of the dead". From the same word we also get *iretargi-iletargi*, where there may well be a verbal noun and which means something like "light from the moonshine". There is also the ancient word *il*, which is perhaps the same as the word meaning "month". This word appears in *ilgora* "first quarter", literally "moon above", *ilbe(he)ra* "last quarter", literally "moon below", *iliberri* "new moon" and *ilbete* "full moon". Azkue adds a synonym to this last term: *iltzar* "old moon" (Azkue, 1959, 162).

Another word for "moon" from the extreme eastern part of the Basque Country is *argizagi* or *argizari*. Some scholars have explained this word as coming from *argi* + *izari*, i.e. "measure of light", whilst others see the word *argizagi* as being comprised of *argi* "light" + *zagi* "wineskin". This is true for Azkue who writes *argizagi* (literally "odre de luz", that is "wineskin of light") (Azkue, 1959, 162). Neither of these explanations is satisfactory (Caro

Baroja, 1948, 47). As Bähr wrote, if we assume the presence of *izari* "measure" in *argizari* then we come up against the difficulty that *argi* appears traditionally in compound words as *art-* (Bähr, 1929, 534). What is more the element *zagi* is doubtful since it cannot be found as an independent word.

A third word, which is rather less widely found is *ilaski*, the end part which is difficult to explain. Another, from the Roncal area is *goiko*, which quite literally means "the one above".

The moon is also feminine and just like the sun is greeted by people *Ilargi amandrea / Zeruan zer berri?* "Grandmother moon / what's new in the sky?" (Caro Baroja, 1948, 48).

Uhlenbeck put forward the idea that there was a certain "word taboo" attached to the word for "moon" and the for "sun", meaning that both had their own specific names, which should be avoided. Caro Baroja supported this idea (Uhlenbeck, 1928, 560). This may even explain the case of the word from Roncal, *goiko* (meaning "the one above") that we mentioned previously.

8. Atmospheric phenomena

We could now perhaps mention some atmospheric phenomena. You will see again how many of them contain the element *ost-*, *ortz-*, which is probably the remains of an independent word meaning "sky".

Rainbow: *ortzadar*, *ostadar*. This literally means "sky horn" or according to other writers "sky arch". Bähr noted how in the Guipuzkoa dialect there is a predominance of the word *ostrailaka* and this is probably due to some kind of crossing with the Spanish word *estrella* (meaning "star"). In fact, according to Bähr, this phenomenon is called *estreila* in places such as Ormaiztegui. He also quotes the word *estrelaje* from Guipuzkoa to mean "milky way" (obviously from the Spanish word *estrellaje*). If this is true, we still have to find an explanation for the *-ka* which appears difficult to assimilate to an adverbial element denoting action (e.g. *jo-ka* "biting"). As for *ostadar*, Iñaki Camino told me that in Aezkoa the word *otsadar* is used for rainbow. It literally means "wolf's or wolves horn".

Together with this word there are others which include the Romance word *arku* "arch", such as *San Juaneko arku* "arch of Saint John", *Jainkoaren paxea* "sash of God", *ostarku* from *ost* + *arku* and others. There is also the traditional word *uztat* "arch" and *uztari* "yoke", the latter of which appears in the word *uztargi* "light of the yoke".

In many other words and expressions we find *zubi* meaning "bridge", such as *zubiadar* "bridge horn", *Erromako zubia* "bridge to Rome", *Santiago*

zubi "Santiago bridge", *zeruko zubi* "bridge to heaven", *San Migelen zubia* "Saint Michael's bridge", *San Nikolasen zubi* "Saint Nicholas's bridge" and *Frantziako zubi* "bridge to France".

Although this is not a complete list, other word forms for rainbow include *euriadar* "rain arch", (*b)uztari* "yoke", *Jainkoaren gerrikoa* "sash of God" and *ostalebi*, *ostebi* amongst others, containing the element *huri* meaning "rain". *Euriadar* meaning "rain arch or horn" is also found (Azkue, 1959, 165). Bähr also found *Santiagora bide* "road to Santiago" and *Santiago zubi* for "rainbow". Similarly, Bähr draws our attention to the word *intxearka* and variants of it, where he claims to see *intze-arka* "arch of?". He (1931, 405) also mentions *Jainkoaren mandataria* "messenger of God", *Azerien boda* "wedding of foxes" is the name given in some places to the "double rainbow": see the comments made by Bähr (1931, 408-409).

Itsas adar, literally "sea horn", is a curious term. It reminded Caro Baroja of the belief which exists in the province of Asturias that rainbows drink sea water (Caro Baroja, 1995, 36). Bähr had also remarked on this and other quoting the passage written by Plauto "bibit arcus pluet hodie" and by Ovidio "Nuntia Junonis varios induta colores / Concipit Iris aquas alimenta que nubibus adfert", mentioned the belief that the rainbow has its feet in a well or stretches from one well to another or from one river to another (Bähr, 1931, 407). There is also a popular belief amongst Basque people that if you walk underneath a rainbow you will change sex (Azkue, 1959, 166).

There are several words for "thunder". The element *otrtz-*, *ost-* appears, once again in many of them. Such is the case of *ortzantz*, a haplogly of *ortz* + *azantz*, meaning "thunder", i.e. "heavenly thunder" (Uhlenbeck, 1928, 559) and *ozlots* or *ostots* "sky's noise", with *hots* meaning "noise". The Romance form *tramoí* is also very widespread. There is also an onomatopoeic word *tximista* which Pío Caro Baroja used to christen one of his characters, Captain *Chimista* which more recently has appeared as a brand of batteries.

The word for "lightening" also contains the element *ost-*, *ortz-* in words such as *orzipin*, which no doubt comes from *ortz* + *bini*, i.e. "tongue from the sky" and *ozminarri*, with the final element *harri* meaning "stone" in other words "stone of the tongue from the sky". Other compound words have an unidentified first element: *igortziri*, *iruntziri*, etc. the second part of which is probably *ziri*, *zih* "ridge, pin". However I cannot work out what lies behind another word *oinastura* and variations of it. The presence of *ortz-*, *ost-* is also traceable in words such as *ozkarbi* "serene sky", with the second element being *garbi* meaning "clean" and *ostarte* "clear patches in the sky", or literally "spaces in the sky".

9. Stars. Some planets

I should like to finish my paper with a few brief notes about stars and constellations

"Star" is *izar*, undoubtedly an old traditional word. *Izar ozar*, literally "daring star" is how a shooting star is said in Basque.

Great Bear: *bost izarrak* "the five stars"; *sei izarrak* "the six stars"; *zazpi ohoinak* "the seven thieves"; *oiloa txitoak* "the hen and her chicks"; *artzain* "shepherd"; *itohoin* "ox thief". Look at the tale told by Cerquand. Look also at the works by Frank on *Harzkume*, literally "bear cub" and its relationship with Europe's primitive vision of the cosmos.

Little Bear: *zazpi izarrak*, "the seven stars"; *zazpi ohoinak* "the seven thieves"; *zazpi ahuntzak* "the seven goats".

Orion: *Soldadua* "the soldier"; *Hiru lapurrak* "the three thieves".

Cassiopeia: *Mariaren baratza* "Mary's garden".

Andromeda: *Hiru ahizpak* "the three sisters"

Leo: *Zaldia* "the horse".

Regulus: *Zaldi-oina* "horse foot".

Eagle: *Arranoa*, "id".

Altair: *Begi-ederra* "beautiful face or eye".

Antares: *Izar gorria* "red star" or *Izar odoltsua* "bloody star".

Athur: *Lehen izarra* "first star".

Lyra: *Bandera* "the flag".

Vega: *Begi urdina* "beautiful eye or face".

The Waggoner: *Bost kantoinak* "the five corners".

The goat: *Ahuntza* "id".

The dog: *Izarroa* "the dog star".

Sirius: *Begi ditira* "the shining eye".

Taurus: *Zezena* "id".

The fountains: *Iurriak* "id".

Pleiades: *Oiloa koloka txitekin* "the broody hen with her chicks"; *Oiloa txikoekin* "the hen with her chicks"; *Izar molkoak* "groups of stars".

Cancer: *Argimarra* ("strip of light"). But it seems created by Larramendi, s. u. *cáncer*, by mistake with article (*arguiamarra*). Aizkibel, who always followed Larramendi, mentions the word (Garate, 1948, 36).

Venus: *Artizarra* "light star", *argi* "light" + *izar* "star". Both elements are quite clearly represented and let us not forget the uncontracted form *argizar* (Michelena, 1990, 83 and 96-97). *Dendari-izarra* "seamstresses' star" has also been found (Azkue, 1969, 287).

Milky way: *Esnebidea* comes from *esne* "milk" and *bide* "path/way"; *Erronako bidea* "path to Rome"; *Erromesen bidea* "pilgrimage's way"; *Jondoni Jakobeko bidea* "Santiago way" (Lhande, 1926, s. u. *jondane*), or

using the saint's name in its Castilian version, which is already generalised in the southern Basque provinces, *Santiago bidea* and *Santiago kaminoa*, also have the same origin. *Josafaten bidea* meaning "Josafat way" has also been found.

Planet: *izarbel* which literally means "black star", with the peculiarity that it has an ancient form of the word "black" *bel*, which nowadays is *beltz*.

BIBLIOGRAPHY

- Abbadie, Madame d' (Marie Coulomb). 1998. *Causeries sur le Pays Basque*. Bayonne, Elkarteanean. First edition: 1909. It is a pity that the second edition didn't take in account Lacombe's review. *Revista internacional de estudios vascos* 4, 1910, 328-331.
- Azkue, Resurrección María de. 1959. *Euskalerraren yunkintza. Literatura popular del País Vasco*. Vol. I. Second ed., Madrid, Espasa Calpe. There is a third ed., *Euskaltzaindia-Espasa Calpe*, Bilbao 1989.
- Azkue, Resurrección María de. 1969. *Euskalerraren yunkintza. Literatura popular del País Vasco*. Vol. III Second. ed., Madrid, Espasa Calpe. See third edition above.
- Bähr, Gerhardt. 1929. "M. G. Ramos, De astronómica vasca" (review). *Revista internacional de estudios vascos* 20, 534-535.
- Bähr, Gerhardt. 1931. "El arco iris y la vía láctea en Guipúzcoa". *Revista internacional de estudios vascos* 22, 397-414.
- Barandiarán, José Miguel. 1960. *Mitología vasca*. Madrid, Minotauro. There is a second edition, San Sebastián, Txertoa, 1979.
- Barandiarán, José Miguel. 1972. *Diccionario ilustrado de mitología vasca. Obras completas*. Tomo I, Bilbao, La gran enciclopedia vasca.
- Bausani, Alessandro. 1982. "The prehistoric Basque week of three days: archaeoastronomical notes". *The Bulletin of the Center for Archaeoastronomy* (Maryland), V. II. 16-22.
- Caro Baroja, Julio. 1995. "Sobre la religión antigua y el calendario del pueblo vasco". *Lur*, de San Sebastián, II, 31-64. 1948. Madrid, First published 1948. Madrid, Trabajos del Instituto Bernardino de Sahagún, VI, 9-94.
- Cerquand, Jean-François. 1878. "Tradiciones vascongadas. La Osa Mayor (dialecto suletino)". *Revista Euskara* I, 76-77.
- Frank, Roslyn. 1996. "Hunting the European sky bears: when bears ruled the earth and guarded the gate of heaven", in V. Koleva and D. Kolev, eds. *Astronomical traditions in past cultures*. Institute of Astronomy / Astronomical Observatory Rozhen, Sofia, 116-142.
- Frank, Roslyn. 1997. "Hunting the European sky bears: the grateful eagle, little bear, Amiran and Prometheus", in C. Jaschek and F. Atrio, eds. *Actas del IV Congreso de la SEAC. Astronomía en la cultura*. Salamanca, 55-68.
- Garate, Justo. 1932. "Astros y meteoros en vasconce". *Revista internacional de estudios vascos* 23, 139-142.
- Garate, Justo. 1948. "Apuntes acerca de José-Francisco Aizkibel". *Eusko Jakintza* 2, 23-36.
- Garate, Justo. 1957. "Septima contribución al diccionario vasco". *Boletín de la Real Sociedad de Amigos del País* 13, I, 44-53.
- Gorostiaga, Juan. 1947. "La semana vasca. El sistema y los nombres de los días". *Gemika-Eusko Jakintza* 1, 51-56.
- Gorostiaga, Juan. 1958. "Los nombres vascos de los meses". *Euskera* 3, 51-55.
- Gorostiaga, Juan. 1959. "Los nombres vascos de los días de la semana". *Euskera* 4, 87-92.
- Knöber, Henrike. 1990. "Luis Michelena, *Palabras y textos*" (review). *Fuentes lingüicas vascorum* 22, 128.
- Lhande, Pierre. 1926. *Dictionnaire basque-français*. Paris, Beauchesne.

Michelena, Luis. 1971. "Egunak eta egun-izenak" ("The days and the day's names"). First published in *Manibe* (San Sebastian) 23, 583-591. Also in *Palabras y textos*. Bilbao, Universidad del País Vasco, 1987, 269-282, and in *Mitxelenauren euskal idazlan guztiak* ("The complete works of Michelena in Basque"). San Sebastian, Euskal Editoreen Elkarte, 1988, 93-110.

Michelena, Luis. 1987. "Nombres y verbo en la etimología vasca". *Palabras y textos*. Bilbao, Universidad del País Vasco, 282-309.

Michelena, Luis. 1988. "Las antiguas consonantes vascas". *Sobre historia de la lengua vasca*. San Sebastian, Diputación de Guipúzcoa, I, 166-189.

Michelena, Luis. 1990a. *Fonética histórica vasca*. Second ed., San Sebastian, Diputación Foral de Guipúzcoa.

Michelena, Luis. 1990b. *Textos arcaicos vascos*. Segunda edición, San Sebastián, Diputación Foral. First ed., 1964, Minotauró, Madrid.

Nilsson, Martin P. 1969. *Primitive time-reckoning*. Second ed. Malmö.

Ramos, Manuel G. 1928. *De astronomía vasca*. Tarragona. Also in *La gran enciclopedia vasca* 3, 1968, 474-478 and 584-602.

Sarriestegui, José María. 1974. *Solsticio de invierno*. Pamplona. *Diario de Navarra*.

Thalmas Labandibar, Juan. 1977. "Oxas-mendi" ("See and earth"). *Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio Urquijo* 11, 91-128.

Tovar, Antonio. 1959. *El euskera y sus parientes*. Madrid, Minotauró.

Uhlenbeck, Cornelius. 1928. "Quelques observations sur le mot *illargi*". *Homenaje a Carmelo de Echeagaray*. San Sebastián, Diputación de Guipúzcoa, 557-560. X.X. "Noms basques relatifs aux étoiles". 1970. *Gure Herria* 42, 97-98.

ԱՍՏՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԲԱՎԿԵՐԵՆԸ

ՀԵՆՐԻԿԵ ԿՆՈՐ

Բասկերենի Բնագավորական ակադեմիայի
փոխպրեզիդենտ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոլվածը նվիրված է բասկերենում աստղագիտության հետ կապված տերմինների ուսումնասիրությանը: Հենկելով բասկագիտության նորագույն տվյալների վրա, հեղինակը քննության է առնում «ժամանակ» և «երկնային լուսատուներ» իմաստային խմբերին պատկանող բասկերեն հիմնական տերմինները՝ շարքավա օրերի անվանումները, ասմանունները, տարվա եղանակների անունները, «օր», «շարք», «ամիս», «տարի» նշանակումները, առավել տարածված լուսատուների անվանումները և այլն: Հեղինակը դիտարկվող տերմինները դասակարգում է ըստ ստուգաբանության տվյալների՝ առանձնացնելով բնիկ, փոխառյալ և անհայտ ծագման բառերը: Կատարված ստուգաբանական ճշգրտումները հնարավորություն են տալիս պարզաբնի համեմատություններ անցկացնելիս խոտափել վրտարումներից և բյուրիմացություններից:

ԻՍՊԱՆԻՆ ԸՆՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ԱՐՇԱԿ ՄԱԳՈՅԱՆ
Բանասիրության դոկտոր

Մերոսյան մատենագրության մեջ Իսպանիան մտք է գործել եղարուն, Աստվածաշնչի բարգձմությունը: Հռոմեացիներին եղած բլրում (ԺԵ 24 և 28) Պողոս աստրալո խոսում է Իսպանիա կատարելիք ուղևորության մասին: Առաքյալի այդ մտադրությունը կարծես առանձնակի մի իմաստ ուներ հայ հավատացյալների համար, մանավանդ, որ Հայ եկեղեցին իր պատմության արշալույսին արդեն անխզելիորեն կապվեց իսպանականի հետ, ավելի ճիշտ՝ Իսպանիայի հետ, Հակոբոս աստրալալի «միջոցով»: Ըստ ավանդության, աստրալալի գլուխը քաղված է Երուսաղեմի սրբոց Հակոբյանց հայկական վանքում (Գլխաղի), իսկ մայրնինը՝ Կոմպոստելայի՝ նույն աստրալալի անունը կրող սրբավայրում: Հնագույն քարգձմանությանը հայ մատենագրության մեջ գոյություն ունի «Պատմություն առաքելոյն Յակոբայ, բի որպէս գնաց ի Սպանիա» պալականոն քնագիրը (1): Հայ մատենագրության քերես առաջին մ ժիակ քնագիրը Գրիգոր Լուսավորչի կենսագրությունն է, որ հայտնի է Բողոնյան մատենադարանի ք. 198 ձեռագրից՝ 1753 զրուրյամբ: Ջուզեպեուսոս բնիկորինակված է նաև նույն քնագիրը Ջուզեպի հայոց քարտառով: Հնագամանք, որ բուլլ է տալիս ենթադրելու, բն քարգձմանությունը կամ շտաղայնեցի ճանապարհորդի գործ է և կամ կատարվել է նրա ուրոյալով (2)

Բոլոր դարերում հայ ուխտագնացները հասել են Արևմտյան Եվրոպա, իրենց հարգանքի տուրքը մատուցելու աստրալալին: Սակայն, հասկանալի է, բոլոր այցելությունները չէ, որ արտացոլված են մատենագրության մեջ: Ընդհակառակն, դժվար է կրտսել, որ արձանագրված է այդպիսի ուղևորությունների չնչին մասը միայն:

Գլխակալան շրջանակներին բավականաչափ ծանոթ են Մարտիրոս Երզնկացու, Սարգիս Աբեղայի, Օգոստինոս Բացենցի և ուրիշների ուղևորությունները (3), իսկ սրանց մի մասը քարգձմանված է այլևայլ լեզուներով, այդ թվում՝ իսպաներեն (4): Քանի դեռ իրենցով ռաումնասիրված չէ հայոց ձեռագրերի աշխարհը, անգամ ավարտված չէ դրանց ցուցակագրությունը, կարող ենք միայն ենթադրել, որ դեռ կհայտնվեն նորանոր տեղեկություններ, նույնիսկ անակնկալներ, որոնք կհարստացնեն մեր պատկերացումները տվյալ խնդրի վերաբերյալ:

Մի կողմ քողնելով միջնադարյան աշխարհացույցների, պատմությունների ու ժամանակագրությունների մեջ հանդիպող հիշատակամեներ, որոնք ավելի շատ դասագրքային ճշմարտություններ են պարունակում և մեծ մասամբ փոխառյալ են տարբեր բնագրերից, ուշադրություն դարձնենք «ոչ դասագրքային» մասնավոր դեպքերի ու դեմքերի:

Երուսաղեմի սրբոց Հակոբյանց վանք այցելած ուխտավորների մեջ հաճախ ցանկություն է արթնանում տեսնելու նաև Կոնստանդյայի ս. Հակոբը: Այդպիսի ուխտավորներից էր Դավիթ Հայկազնը, մի ազնվական, որ հարստությունը բաժանեց աղքատներին, դարձավ կամավոր աղքատ, այցելեց Երուսաղեմ, այնտեղից անցավ Հռոմ, այնուհետև ճանապարհվեց դեպի Իսպանիա: Բայց հիվանդանալով՝ ընկավ Լուկկա քաղաքի անկեղանոցը, երեք օր անաչ գուշակելով իր մահը՝ վախճանվեց 1005 թ. հունիսի 3-ին, և անկատար մնաց Իսպանիա գնալու քաղձանքը: Դավիթ Հայկազնը (San Davido armeno) հիշյալ քաղաքի պահպանումն արթն է, և նրա գերեզմանը հրաշքներ է գործում, բուժում է հիվանդներին (5):

Ավելի ուշ, ՕՇ դարում կատարված մի ուղևորության մասին տեղեկանում ենք 1476 թ. Աղբամալու կղզում ընդօրինակված «Յայտնատարքի» գրքի Արեղայի հատրոտմից. «... բռնի ի՞նչ տեր Սարգիս ճեզանուզի և բարեմիտ կոծանորք, որ գնաց ի Սպանիա և ի Լորիկէ, որ է Եզր աշխարհիս» ի սուրբ գերեզմանն, որ *ասեմ թէ ով ի յայն գերեզմանն երթայ՝ ի դատաստան ոչ մտանէ, այլ պարզերես մնայ յսուրբն դատաստանիք:* Եւ անո՞ի դարձաւ... և եհաս ի Կարագ... և գեղեցիկ անօթիւ, շուքառօք և պատասկան սկօք և խաչօք և եկեալ աստ յԼորամարի» (6): Մեր քննօրինած տողերի աղբյուրը վերնում հիշված պարսկալանոն «Պատմութիւնն» է, որ կապում ենք. «Ասի բան թէ սուրբ ստաւրանի Յակոբ խնդրեաց ի Ֆրիստաւ գի թէ որ աշխատանքարար գնայց է ի վիճակ իր և սուրբ գերեզմանն, ինքն խրովքն հանդիման չէ մտղէ ի մեղաց դատաստան՝ այլ փրկի ի յափտեանկան հյոյն և տանջանացն» (7):

Բայց Իսպանիան միայն ուխտավորներին չէ, որ հրապարակ է: Քիչ չէին նաև վաճառականներն ու յուսավորական գործիչները, բարբաբական և պարսկական գերիշխանությունից Հայաստանի ազատագրության նախանձախնդիրները: ՕՇ դարի հայ կամավոր մտածողներից սկսած (Եթե ոչ ավելի վաղ ժամանակներից) հայրենիքի և ժողովրդի ճակատագիրը մշտապես կապել են ընդհանուր քրիստոնեության կյանքի հետ: ՕՇ դարում արդեն, զգալով, որ քաղաքական ասպարեզ է խցել մի ուժ, որը չարիք կարող է դառնալ ոչ միայն Մերձավոր Արևելքի, այլև անբողջ մայրկության համար, ժամանակի մտավոր և քաղաքական գործիչները սազնապալով դիմում էին Եվրոպայի իրենց հավատակիցներին՝ համագործակցելու ընդուն քաղաքի: Այդ զգուշանքներին համակամ ու շարժվեց իր նույնիսկ մահմեդական Իլանը (8):

1596 թ. օգոստոսի 14-ին Քարթլիի Սիմոն թագավորը նամակ է հղում Իսպանիայի Ֆրիլալ Բ թագավորին, հայերեն և հունարեն՝ իր և երկու այլ

թագավորների անունից («Աղէքսանդր խան Լուանդիեոյ, շահ Աբաս Փերսիանիեո», թե իրենք միաբանել են, որոշել՝ «գրութիքն գուլան կուտարն և գուրբ Երուսաղեմ և գրիստոնեայքն ի բուրքի ձեռաց ազատենք») (9):

Եվրոպա այցելող հայ ճանապարհորդները հայրենիքի ազատագրության հույսեր էին կապում ժամավաճառ Իսպանիայի հետ (Փիլիպաոս, Հովհաննես Արևելցի և ուրիշներ): Այդպես էին և յուսավորական շարժման գործիչներն ու վաճառականները: Մասնավորապես ՕՇ դ. նշանավոր հոգևորական և հասարակական գործիչ Թովմա եպս. Կանանդեցին, որ առնվազն երկու անգամ և երկար ժամանակով եղել է Իսպանիայում: Երկրորդ այցելությանը մնացել է ավելի քան մեկ տասնամյակ (1678-1688), ինչպես իրավամբ ենթադրում են ուսումնասիրողները, սակայն յուսավորչական գործունեությամբ չէր առնանաճափակվում: Թովմա եպիսկոպոսը իր գաղթիկների անմիջական գործակցությամբ Ամստերդամում կազմակերպել էր հայերեն գրքերի տպագրության գործը: Մյուս հրատալակությունների նպատակն էր, նկատել է նշանավոր պատմաբանը, «կրթել և դաստիարակել հայրենասիրական ոգով հայ այն երիտասարդներին ու ընթերցողներին, որոնք, ինչպես ասում էր Թովմա Կանանդեցին, «գտնվում են խավարի մեջ և ապրում են բռնակալական լծի տակ»: Մի հայտնի չափով տպագիր գիրքը պիտի գինեղ ընթերցողին մտավոր այն միջոցներով, որոնք աներաժեշտ կլին նրանց գիտակցությունը կաշկանդող խավարը ցրելու և նրանց ազատությունը ճնշող բռնակալության լուծի խորտակելու համար» (10):

Հետաքրքիր է, որ տարբեր փաստաթղթերում Թովմայի առաքելությունը տարբեր քաղաքություն և տարածում է ստանում: 1685 թ. ապրիլին նա Իսպանիայում էր «դրած հասարելո» տպարանի համար, որ գործում էր Ամստերդամում: 1693 թ. հունիսի 26-ին Կոնստանդյայի Ամնուն արքեպիսկոպոսը հայտնում է Հռոմի պապին, թե Թովման դրամ է հավաքում եկեղեցի կառուցելու և իր երրորդ գերությունից ազատելու համար և մասպեղ է Կոնստանդյայից անցնել Cougena, որ արևմտահայաստան է, օվկիանոսի ափին: («Երբոր ազատագրումն» արդյոք այդպահանական, ավելի ընդարձակ իմաստ չունենք): Գերմանական նշանավոր փիլիսոփա Լայբնիցի 1695 թ. հոկտեմբերի 10-ին մտակամ ավում էր, որ Թովման մտադիր էր տարարանը Ամստերդամից տեղափոխել Հայաստան (11): Այս նպատակի համար և դրամ էր հարկվել: Բայց 1706-ի աշնանը Իսրայել Օրին Ամստերդամում «Խայտնի չէ, թե ինչ միջոցներով - գնեքի, հանդերձանքի, արձաթե սպասների և մի շարք այլ իրերի գնումներ է արել» (12), հավանաբար Կանանդեցիների ցաղկոտյաճամբ:

Թովմա Կանանդեցու՝ Եվրոպայում ծավալած գործունեությունը մշտապես եղել է Հռոմի Հավատասփյուռի ուշադրության ոլորտում: Արձարված հարցերի յուսարանությունը կարող է որոշ չափով նպաստել

(Թովմայի՝ 1688 թ. մարտի 10-ին Սևիպայից գրած նամակը, որի մեջ, բովում է, ինչ-որ բան քայքայվում էր:

«Սերբոբ!»

Մատուցանենք արդես դրօզմաբայն վասն ցավայից և վշտակեր կեանաց ինոց, զի յանգամեկն իմ ի կողմանս յայտոյիկ, ճեղայրիմք և վիշտ անբխք պատեցին զիս, մինչ զի ո՛ր երբեք կարացի տեսանել զարե և զպրատորիմ, այլ հաննալազօր հիւանդութիւնք և հեծութիւնք, գլով ահոքը և ամենխիբար, անօգնական և անմայցելու, անկեալ յանկիւնս օտարաց, աստ և անդ, անկեզու և ամենա կիսամահ, որպէս այն այլ, որ իջանիմք յԵփեսոսաղէտ յԵփրոզով, և որպէս նա եզիտ թշկուրիւն ի ճանապարհորդութեան սամարապոյն, այնպէս և ամենաբարտառ փարիւր գոտիք մեծութեան Զերոյ, զքալ ի վերայ մեր և տալ մեզ թշկութիւն, զօրաստը ձեռք Զերովք, և արձակել փորսպէս զծառայա Զեր, բորդեակս իմ գ՛ուկուս և զՍիբայել, զի ձայն դղցա և ձեռն դղցա է թշկութիւնս ամենայն ցառց և վիսաց ինոց, որպէս ի նմումն ձայն Զոփանիայ զօրսպոց գնահասպետն Յակոբ: Ո՛վ տեսար իմ և վեթ, եթ՛ դղցա ոչ էին ընտանիք իմ և որդիք, այլ ա՛յր ոմանք, հեռաբնակ երկրէ, արժանի էր յոյն աս իս, փսն անտանելի վշտաց ինոց, իսկ որովհետեւ որքա եւ մեցուկ սրտի իմայ, մի հեղգարք փայք ընդ իմոյ ատարել աս իս, սիրոյ և օրհնութեան և զօրատըր թղթովք Զերովք, զի ես մեղաորս և դղցա որդիք եմք սուրբ Եկեղեցոյն Պետրոսի և հնազանդ յայտոյաց նորս, և մեծութիւն Զեր մի՛ համարեցի գնել կարքս, այլ իբրև գիարսգատ որդի Եկեղեցոյ սրբոյ, թէպէտև եմք մեղատըր և արքաս, և մեծութիւն Զեր պարտի սիրոյ և ողորմիս համբարել զնեզ, որպէս հայրն զբաժ գանատակ արդիս, քանզի մարդեան մեծութիւն և շքեղութիւն Զեր՝ ոմնիք զգնանութիւն և գտիկ հօրն զբաժի, զղով հայր և այցելու հասարակաց:

նուստա Թժծատ, պաշտօննայ մեծի ժողովոյն» (13):

Մայն նամակի խտայնեան բարգնամոյրունք մի իտպանեբն հանձնարարականով, որ Թովմայի հետ ստորագրել էր «ապամացի կանոնիկոս մը», ատարվում է Հավատաստիյունին, որ նույն թվականի նույնի 5-ի նկատում ընկում է թողնում է անհետևանք: Միայն երեք ամիս անց, ի պատասխան զարժիկների՝ Պուկուս և Միքայել Վանանդեցիների՝ աղերսագրի, Հավատաստիյունը արտոնում է նրանց մեկնելու Իսպանիա:

Մեզ գրադեցնող հարցի տեսակետով թացատիկ հետաքրքրական է Տրուսաղեմի սրբոց Հակոբյանց վանքի բանգարանի թ. 2583 (1443 թ. գլխաբայուն) Ավետարանի պարագան: Նախ՝ մատյանը յուրօրինակ մի «ճանապարհորդություն» է կատարել միջնադարյան Եվրոպայում ու վերադարձել Հայաստան: Երկրորդ՝ պարունակում է հայերեն, լատինական, հունարեն, իսպաներեն, փարսիզալեռեն հիշատակարաններ ու գրություններ: Վերջապես, որ թերևս առավել նշանակալից է, թղ. 5 «յայտախարութեան կողքին» հայ ճանապարհորդի մի մանրամասի, որ անգլխացի հայագետ Զարգլ Գալուսեթի ենթադրությամբ Հովհաննես Արեղան է:

Նա պատկերված է ամբողջ հասակով և ձեռքին առաջատամովի մանրակերտ կա: Երև ճիշտ է այս վարկածը, մեմբ ոմենք ժՁ դարում Իսպանիա այցելած հայ ուղեգրի եզակի մի նկար:

Չնադրի մանրամասն նկարագրությունը կատարել է Ռ. Կոյուպեկյանը: Հայերեն հիշատակարանների չաբրում հետազոտողի ուշադրությունը գրավել են Հովհաննես Արեղայի նորբը, որ թև չափազանց կարճատև են, այնուամենայնիվ հետաքրքրական են որպես Եվրոպա այցելած ճանապարհորդի գրատուններ: Նա ուխտ է զննցել ու Հակոբի գերեզմանին, հասել Ֆինիստերն հրվանդան, անցել Ֆրանսիա, և շատ սող միջոցներով նկարագրել Փարիզի Աստվածամոր տաճարը (Նոտըր-Դամ):

Նկատի ոմենալով մանրամասկաբար պատկերված վարդապետի սքեմը՝ Ռ. Կոյուպեկյանը ենթադրում է, որ նա «Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ» կարդիկ միարամուրթյան անդամ է եղել (14):

Ավետարանը 1549 թ. Օրմուզից Փարթուզալիա է առաքել Յիսուսյան միարամուրթյան անդամ ոմն հայր Գասաթը: Հովհաննեսն ինքը ձեռագիրն առաջել էր 1558 թ., Ինսա անուհով հոգևորականից, քստ երևարչի Լուսանոն: Այդ թվականի նոյեմբերի 10-ին լատիներեն, հունարեն և իսպաներեն լեզուներով գրված հայտարարությամբ պարզվում է, որ «Յիսուսեան միարամուրթեան վարդապետները Ավետարանը տվել են «Յիսկուսեան հայագրի վարդապետին, որովհետև ծանօթ է հայերեն լեզուին և պիտի վերադառնայ Հայաստան»:

Սուրբն թերում ենք հիշյալ անվովի բնագիրը, որ փաստորեն հիշատակարանի բնույթ ունի:

«Ես, տըր Յովհաննես կոյոր (15), արեղայ Ապղայկոնցեցի (16), մեղաոր ծառայ Տըր Յիսուսի Քրիստոսի, Ա (2) անգամ սք. Յակոբայ առաքելոյ գերեզման գնացի, սանեսա (=կկկն նգան) սուրբ Յակոբայ գնացի ի Պարթուքալաք յերկիր, քաղաք առաջին Վիլկամին, Վնայ քաղաք, կրեմն քաղաք, Ուլուծոյ (17) քաղաք մեծ ոյ (=ու) Կարմանալի, խանակ լեզու՝ Զեզստե կասեն, հայոց լեզու Յեզա աշխատի քաղաք: Երբ որ ես՝ տըր Յովհաննես արեղայս Ուլուծոյ քաղաք գնացի, նայ Ա (1) քահանայ Յորմուզնայ երկիր էր (եկը էր), զայս սուրբ Ավետարանս Յորմուզայ բերեր էր: Նայ ես՝ տըր Յովհաննես մերտար ծառայս Տեան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, իմորեցի յայն քահանայե զԱվետարանն. նա ետուր ինձ: Այն քահանային անուն Ինաս կասեն. Աստուած իր արքայութիւն տա, որ զայս մեղայս Յովհաննես քահանայն, անպիտան ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի, այնչաի յարգեաց, զայս սուրբ Աետարանս ինձ բաշտեց: Ռ՛ հ, Ռ՛ հ, Ռ՛ հ, Ռ (1000) Ռ՛ հ, որ իմ դասն դրախտոյին և Զոմնիկուսեան (18): Այնուհետև հիշատակագիրը հարում է. «Ես, տըր Յովհաննես այս Ա (2) անգամ ի Փարեզ քաղաք գնացի: Ի Փարեզ Ա (1) եկելոց կայ, Ա (2) զանգակ մեծ/ու գարմանալի, Գ՛եճԳ (313) ատիխան ոմն, որ կիկուս (=կէկն)՝ գանկկալ քուրք (=գանգակի աշտարակը), Ա (2) մեծ եկելիցիս՝ սուրբ Աստուածածին» (անդ, էջ 364):

Իսպանիայի վերադարձի քաղաքական հետադրյալ կամ հայ գեղարվեստական գրականության մեջ, ուր այս երկիրն անվանվում է Սուրբ Հակոբի երկիր, Սպանիա, Բալանիա, Մալանեոյ: Վերջինս հանդիպում է ավելի ուշ շրջանի քննադրեում, ինչպես օրինակ՝ Երեմիա Քեոմուրճյանի (ԺԷ դար) «Պատմութիւն համառօտ Դճ տարոյ Օսմանցոց քաղաութեան» չափածո աշխատության մեջ:

ԺԷ դարի սկզբին հայրենի Եդրկիկ (Թոխատ) քաղաքից Վենետիկ է մեկնում Խաչատուր Թոխաթցի բանաստեղծը և հիացած հերթաբային այդ քաղաքով՝ գրում է «Պատմութիւն Վենետիկ քաղաքին» ծավալուն քերթվածը: Ըստ հայ ուղեգիրների մնացած Խաչատուրը Վենետիկ այցելեց՝ երբ այդ քաղաքը փառքի զազարակեցողն էր, և նա անկարող էր գապել հիացրը: Կրճոված իր քերթվածի նյութով՝ մա անտարբեր էր դարձել շրջապատի անցուդարձի նկատմամբ, և ընկերները ծաղաքնով են խոսել նրա մասին, նրա ինքնամոլոփոխությունը համարելով չափազանցված: Վենետիկն ինչ է, որ այդպես զարմացրել է քեզ, - սասել են Խաչատուրին:

... Արի գնա Բալանիա,
Տես ըզճամփուն մեծ քաղաքնին՝
Անապոյի, Ալիկոթնա,
Չրոքենցա, Կոռանուրա,
Մարչիլիա ֆռանցիսի,
Ռիմեվա՝ մարճամին տեղն է,
Գեղն է մնան Վենետիկի:
Ցիցիլիա և Ալաման,
Փարեզ քաղաք, Բալանիա... (19)

Միջնադարյան ժողովրդական մի երգի մեջ («Տաղ ազնի և գեղեցիկ») երիտասարդ սիրահարը խոստումներ է տալիս սիրեցյալին՝ երեսը տեսնելու կամ ծայրը լսելու համար: Խոստացված քաղաքները աղբյուր սրտով չեն, վայել չեն նրան Ըամն ու Մրքրը, Բաղդատն ու Բաբլան, և նա առաջկում է.

Կու տա՝ Ստամպոյ տուր ինձ,
Վենետիկ կամ ըՍպանիա,
Կան յեզր Ատոռածամին,
Որ շինու եր է Կոկիլանայ:

Թվարկումներից երևում է, որ Իսպանիայի քրիստոնեական սրբավայրերը Հայաստանում հայտնի էին ու հեղինակավոր: Նշվում է մասնավորաբար, որ ս. Հակոբի գերեզմանից քայքայ Կոմպոստելայում մաս ալ սրբերի «մարմին կա» (20):

Կարապետ վ. Բաղչեյան «Ուսանալուր ասացեալ ի վերայ որդոց Նոյի, ու բաժանեցին զաշխարհ վնց բաժիմ» քերթվածի մեջ հարգանքով է խոսվում Իսպանիայի մասին, որովհետև այդ երկրի քաղաքա-

կան իշխանության հզորությունը հույս էր ներշնչում, որ աստար են կանգնելու հավատակից արևելյաներին:

... Արժանաժառանգ ունի
քաղաւորն սպանիական,
Արքայից մեծաց քաղաւոր,
գոր կազմեաց Սողոմոն արքայն,
Այժմ ինկատաւտոր է նա
ի բունէլ աշխարհն ամենայն (21)

Թերևս առավել ուշագրավ հիշատակություն է ծաղկոս Ջուզպեյի Սոգինյանցի «Տետրակ, որ կոչի Որբ Հայաստաննայց» գրքում եղածը (Մաղաթ, 1791): Հայաստանի ազատագրության ջատագով հեղինակը համոզված է, որ ծուլամիտները, ապագայի մասին չստանդոկներ կորչում են, իսկ ովքեր առաջնորդվում են իմաստությամբ, հասնում են մեծ նվաճումների ու փառքի: Նա կոչ է անում իր հայրենակիցներին՝ հետևելու անգլիացիների օրինակին, որոնք փայլում են իմաստությամբ ու գործությամբ: Այնուհետև՝

ՉԱլանիայն ի միտ առեք՝ գմեր ազգական,
Որպէս ենք մեք, նոքա բան զմեզ առաւելեան.
Ի ծուլական ախտից նոքա որպէս կորեան,
Դարձեալ ջանիք, արխութեամբ ևս գորացան (22):

Սա հայ մատենագրության մեջ բաակերի հայաստանյան ծագման վարկածի՝ մեզ հայտնի առաջին ակնարկությունն է բերև: Այս տեղեկությունը հավանաբար բասկերի հետ անմիջական շփման, այսինքն ուշ միջնադարում աշխուժացած ճանապարհորդությունների արդյունք էր: Հայ հեղինակը փաստորեն բասկերին նույնացնում է «խազանացի» անուղել ընդհանուր հասկացության հետ. պետք է հիշել, որ բասկերը միջնադարում ավելի լայնորեն էին տարածված Պիրենեյան քերակգծով մեկ (23):

Իսպանիան ոչ միայն ծանր էր հայ ճանապարհորդների ու վաճառականների ուղևորություններից, այլև առավել կարևոր հանգամանքով՝ իբրև հավատակից, նույնիսկ «ազգական» պետություն, որից օժանդակություն և աջակցություն էր ակնկալում օտար տերությունների գերիշխանություն տակ հայտնված հայ ժողովուրդը:

ՆԱԼՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Քրճագարան հայկական Հին ու Նոր դարերանց», Գ. «Անկանոն գիրք ստարիկականը», Վենետիկ, 1904:
2. Տես Հր. Անադյան, Հայոց անմասնունների բառարան, Խ. Ա, Երևան, 1942, էջ 520-521. Սես A Catalogue of armenian manuscripts in the Bodleian Library. Pars XIV. Catalogue of the armenian manuscripts in the Bodleian Library. By the Rev Sukias Baronian and the F.C. Conybeare, F.B.A. hon. Fellow of University College, Oxford, 1918.

Arshak Madoyan
Doctor en filología

RESUMEN

En el artículo se abordan algunos aspectos de las relaciones políticas, religiosas y culturales entre España y Armenia. El autor presenta una síntesis de estos vínculos, subrayando la actividad de los peregrinos, viajeros e comerciantes armenios en España. Arshak Madoyan ha descubierto un rarísimo documento del siglo 18, que se pone en circulación por la primera vez. Se trata de una poesía del autor armenio Tadeos Soguiniantz, de Madras (India), publicada en su libro "Cuaderno, llamado *Llanto de Armenia*" (1791). En esta poesía el autor armenio trae el ejemplo de otros países, los cuales han logrado a llegar a un nivel elevado de desarrollo. Entre otros pueblos, Soguiniantz habla de los españoles y los califica *nuestros parientes*. Arshak Madoyan viene a la conclusión, de que esta mención debía ser la primera referencia directa del parentesco vasco-armenio en las fuentes armenias.

- Սեզ այստեղ գտաղիցնող խնկիրը արմարված է «Արարս» հանդեսի մեր մի շարք հրատարակումներում. տես, օրինակ, «Արարս», 1995, հ. 1, էջ 30-31, 1996, հ. 1, էջ 33-34, 1996, հ. 2, էջ 63, 1997, հ. 2, էջ 16-18, 40-41 և այլն: Մույն հարդորումը պետք է ընտել այդ շարքերում: Տես նաև «Արարս» Մարտիայանի «Հայկական Կրիկիան և Սպանիան», «Երևո իսկ արքայազույններ միջնադարյան Սպանիայի մէջ» հոդվածները («Արարս», 1995, հ. 1, էջ 61-68, 1997, հ. 2, էջ. 48-58):
- Մասնավորաբար տես Մարտիրոս Երզնկացու և Սարգիս Արեղայի ողբերգությունների՝ Վ. Մարտիայանի խաղաներին բաղձումնությունները «Արարս», 1995, հ. 1, էջ 38-44 և 1997, հ. 2, էջ 42-47:
- Հ. Անդադյան, *Հայոց անճամուռների քառյուղան*, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 36:
- ՓԻ Գարի հայերեն ձեռագիր հիշատակարաններ, մասն Բ, Կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1958, էջ 403: Հրատարակիրը ներառում է, որ խոսքը Լիրիս (Liria) քաղաքի մոտիկ է, բնակել այդ տեղանունը կարելի է կարդալ մեկ Լուտիկ:
- «Անճամուռ վերջ առաջիկանք», էջ 289:
- Մանրամասն տես Ա. Մարդյան, Միջնադարյան հայկական արձեղ, Երևան, 1985, էջ 199 և էջ:
- Ա. Հովհաննիսյան, Գրիգորյան հայ ազատագրական մարտի պատմությունից, գիրք Բ, Երևան, 1959, էջ 75. հիմա. «Պատմա-քանոնագրական հանդես», 1973, հ. 3, էջ 220:
- Ա. Հովհաննիսյան, անոթ էջ 171: Հճճճ. Հր. Սիրադյան, XVII դարի հայ փիլիսոփայական մարտի քննական վերլուծություն, Երևան, 1983:
- Տես Բ. Ուստաջանի և իր., *Армянская культура*, М. 1976, էջ 131:
- Ա. Հովհաննիսյան, անոթ էջ 560:
- Հ. Ա. Յենճենյան, Հայ տարագրություն և Հոռո, Վենետիկ, 1989, էջ 191:
- «Բաների Մատենադարանի», 10, Երևան, 1971, մանրամասն էջ 263:
- Հրատարակողը նշել է հարցախոսք, պետք է կարդալ կրօնատոք:
- Բնագրում՝ ապրուհունցի: Ռ. Կյուլաբենկյանն ատջարելում է կարդալ ապարանցի, նկատի ունենալով Երջնակի Ապարանը գյուղը: Սակայն կարելի է վերծանել նվազագույն միջնադարյանը՝ ապրուհունցի: Ապրուհունցի ինչպես Երջնակի գյուղերից է: Ընդգծված է պետք է կարդալ Կ, ու բերես Ռ-ից ինտու կարելի է ավելացնել Ի (հիմա. «Բաների Մատենադարանի», 10):
- Այս քաղաքների տեղն ու դիրքը, ինչպես խոստովանում է Ռ. Կյուլաբենկյանը, ճշտված չէ: Ես ներառում է, որ Վենետիկ կարող է լինել Վիստուլի նավահանգիստը, իսկ Կրենդը՝ «Գաղտնի մեջ գտնուող Օրինս քաղաքը» (էջ 365): Նավաղող էրոն նա նշում էր. «Գաղտնի այն ամենն արևմտեան մասին վրայ կը գտնուի Ֆինիսիերայի հյուսանդանը»: Հճճճ. Մարտիրոս Երզնկացու և Սարգիս Արեղայի ողբերգությունները («Արարս», 1995, հ. 1, 1996, հ. 1):
- «Բաների Մատենադարանի», 10, էջ 361-364:
- Պատմություն Փարսիի և Վենետիկ, Պատմություն Վենետիկ քաղաքին, Աշխատատիրոջ մարտ Կ. Մեխր-Օհանյանի, Երևան, 1958, էջ 285:
- Հայկական միջնադարյան մտղորդական հրեր, Կազմեց Աս. Մնացականյան, Երևան, 1956, էջ 273-279, 287 ևն:
- «Ուլ միջնադարի հայ լանաստեղծությունը. (XVI-XVII դդ.)», Աշխատատիրոջ մասնիկ Սահակյանի, հտ. Ա, Երևան, 1986, էջ 206:
- Շ. Նազարյան, Ողբի և արձվանան քանաստեղծություն. XVIII դար, Երևան, 1992, էջ 335:
- Վ. Մարդյան, Հայ-բաղկան հիմնաստիցի ներածություն. «Արարս», 1996, հ. 2:

ՀԱՄԱՅՆ ԱՈՒԳԾՎԱԾԻ ՈՒՐՈՄԱՆ ՈՒՈՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

ՀԱՎՈՐ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
Բանասիրության թեկնածու

Մեկ տասնամյակից ավելի է, ինչ լեզվաբան-գիտնական Վահան Մարգարյանի հետաքրքրության ժխտում է այնպիսի մի փխրուն, մուրց հիմնախնդիր, որպիսին են հայ-բասկյան առնչությունները: Իսկապես, կա՞ աղյուսակի խնդիր, թե՛ չկա: Ի՞նչ կապ կարող է լինել հետավոր Իսպանիայի հյուսիս-արևելյան անկյունում ծվարած Բասկերի երկրի, նրանց պատմության, լեզվի ու քարերի, բանասիրության և Հայկական լեռնաշխարհի միջև: Թվում է, թե այդ խնդիրը մտացածին է, արժեատական, որ ցանկացած լեզվի ու ժողովրդի միջև գոյություն ունեն անխուսափելի ու պատահական ընդհանրություններ, ավորական երևույթ են մտաբերությունները:

Այս խախտու հիմքի վրա հնարավոր է յուրջ հետևություն անել, գիտական ճշմարտության հանգել: Կարծես այսպես մտածելը խելքին մոտ է, քան հակառակը, քանի որ այդքան մեծ տարածություններ իրար երեք-ը և արյուրքան ճշմարտության հատվի փնտրելը ավելի անհավանական է, քան պարզապես դրժել-մերժելը:

Այսօր մեր բանասիրության ու լեզվաբանության մեջ փաստորեն ոչ մի մասնագետի չի շահագործել հայրյուրամյա վաղեմություն ունեցող խնդիրը: Բայց գիտությունը հենց նրանով է հետաքրքիր ու անկանխատեսելի, որ հաճախ անճշան, մոտացության ու քանակաբանի դատապարտված նյութը կամ վարկածը դառնում են ուշադրության տարակա, և դրա արձարծուրը նշանակալի այդուրերնրի է հասցնում: Այս առումով եթև նույնիսկ դրական արդյունքներ չեն արձանագրվում, քայց երեք խնդիրը ժամանակին առաջադրվել է, հարկ է ուրեմն ետ գնալ, այն լուսարսնել-հետազոտել և վերջնականապես փակել նրա հաշիվները, տարակուսանքի ու վարկածի համար որևէ հիմք կամ տղանց չբողկելով: Կարկածը, որքան էլ անհեթեթ, հենց այնպես, ոտքի վրա մերժելը վայել չէ յուրջ գիտությանը, հակառակ է նրա շահերին ու կոչմանը:

Առա, Վ. Մարգարյանը տարիներ շարունակ հավարելով բասկերի պատմությանը, լեզվին և բանասիրությանը վերաբերող նյութերը, բարգանակով բասկյան գրականության աչքի ընկնող մտայնները և ուսումնասիրելով բասկագիտության զարգացման ընթացքն ու լեզվի մեղկա վիճակը՝ այնուամենայնիվ, համզում է այն մտքին, որ Հայոց լեռնաշ-

խարհի ու Բասկերի երկրի միջև մի կողմից, և բասկերենի ու հայերենի միջև՝ մյուս կողմից, կան նկատառման արժանի անժխտելի ընդհանրություններ, նմանություններ, և դրանք այնքան պատկառելի են, որ հնարավոր չէ էլ անտեսել:

Այլ բազում հրապարակմաներին, գեկուցումներին, գիտական առույններին զուգընթաց՝ Վ. Մարգարյանը հրապարակեց «Բասկերի ծագման անեղծվածը և Հայկական լեռնաշխարհը» ուշագրով աշխատությունը՝ ժամանակակից հայ լեզվաբանության ռաեվիքա ակադեմիկոս Գ. Ջահուկյանի խմբագրությամբ: Մենք, անշուշտ, ինչ-որ տեղեկություններ, ընդհանուր գաղափար ու նեխնք հայերի ու բասկերի, մասնավորապես տեևակամորեն տարփողվող վրաց-բասկյան առնչությունների մասին, քայց երբ ծանոթանում ենք գրքին, շահեկանորեն փոխվում են մեր պատկերացումները, այս խնդրի վերաբերյալ, քանի որ հեղինակը հայտնում մտեցման փոխարեն պարտադրում է գզույշ ու լրջմիտ վերաբերմունք: Եվ այս առաջին հերթին պայմանավորված է հեկայական արժեքավոր նյութի վկայակալումով և հեղինակի նախընտրած՝ դրա մատուցման գիտական միանգամայն ճշգրիտ եղմանակով, որ հնարավորություն է տալիս հետևելուրեն և աներկմիտ ընկալելու ներկայացվածը:

Գիրքը բաղկացած է երեք գլխից, սրոնց հետևում են համառոտ, խտացված եզրակացությունները, և՛ օգտագործված գրականության խտատն ցանկից: Առաջին գլխում հեղինակը ըննում է հայ-բասկյան առնչությունների հարցը բասկագիտական աղբյուրներում, հարց, որ սկզբնավորվել է տասնվեցերորդ դարի կեսերին և ունի 400 տարվա պատմություն, քայց դրա նախանշանները գալիս են դեռ վաղ միջնադարից: Բնական է, որ նախքան առնչություններին անդրադառնալու, գիտականներին հետաքրքրել է բասկերի ծագման, գրադեցրած երկրի և լեզվի պատմությունը: Այս հարցերով գրադվել են արգենտինացի բասկագետ Էնրիկե դե Գանդլյան, բասկ Բեռնարդո Էտտորեն և Լաստա, իսպանացի Անտոնիո Տոքարը և ուրիշներ: Սրանց աշխատություններից, իր իսկ դիտարկումներից ելնելով՝ Մարգարյանը բասկագիտությունը բովանդակալային ժամանակագրական առումով բաժանում է չորս փուլի՝ չմերժելով այն բաժանումների հնարավորությունը: Առաջին փուլը համարում է հնագույն շրջան, որն ընդգրկում է վաղնջական ժամանակներից մինչև մ. թ. ա. առաջին դարը, այսինքն՝ մինչև հռոմեական աղբյուրներում բասկերի մասին առաջին ուղղակի հիշատակությունները: Երկրորդ փուլը ընդգրկում է առաջին դարից մինչև 17-18-րդ դարերը՝ մինչև բասկերի ծագման ազգային դպրոցի ձևավորումը, երբ նրանց ծագման վարկածները առասպելական հենք են ունեցել: Երրորդ փուլը՝ 18-20-րդ դարի սկիզբը, որ անվանել են *նախագիտական շրջան*: Չորրորդ փուլը բասկագիտության բուռն զարգացման շրջանն է՝ 20-րդ դարից սկզբներից մինչև մեր օրերը: Այս փուլի հանգամանակից ընմությանը էլ նա առաջ է տանում իր ուսումնասիրությունը՝ չնուսանալով նախապես հաստատա-

կամ մասնունանշել, որ անկասի անձին ինչից՝ «Բասկերի պատմության հարցերը լինենց զարգացման բոլոր փուլերում ուղղակի կամ անուղղակի... այս կամ այն չափով առնչվում են Հայկական լեռնաշխարհին... և հայկական տարրը կարևոր դեր է խաղացել բասկերի ծագումնաբանության ազգային ուղղության ձևավորման գործում՝ մեծ ազդեցություն բրոնզեդեղ հետազա ուսումնասիրողների վրա»։ Այս աներկմիտ համոզմունքը քայլ առ քայլ, փաստ առ փաստ ապացուցելու փորձ է ամբողջ գիրքը և մասնավորապես առաջին գլուխը, քանի որ այնտեղ ամփոփված են փաստերն ու եզրակացությունները, որոնք նկատմամբ մենք՝ հայերս, ավանդորեն հակված ենք ավելի հավաստի համարելու։

Որպես դրական հատկանիշ հարկ է նշել, որ Մարգարյանը անկողմնակալ է բնօրգրված փաստերի, ճյուրեղի, հուշագրությունների, տեսական ընդհանրացումների, հեղինակների նկատմամբ. հավանում է, մերժում է, քննադատում է՝ անկախ անդհանկարյան ատուիճանից։

Հետաքրքիր է նաև երկրորդ գլուխը, որ շարադրվում-քննվում են հայ-բասկյան առնչությունները հայագիտական մտքի զննահատմամբ։ Պարզվում է, որ հայ դասական պատմությունը բասկերի և հայերի մասին որևէ ուղղակի հիշատակություն չունի. նույնիսկ լուր են մեր անվանի պատմիչները։ Կան, սակայն, անուղղակի վկայություններ ու տեղեկություններ, որ մանրակրկիտ հավաքել ու գիտական պարզեցման է ենթարկել Մարգարյանը, որպես մեկ ամբողջություն և հիմք հարցի պարզաբանման համար։ Կան հիշատակություններ սոսկ Իսպանիայի մասին Ազարանգելոսի, Նոյիշևի, Խոյրենացու գրքերում։ Արդեն յոթերորդ դարում Շիրակացիին աշխարհագրական տեղեկություններ է տալիս Իսպանիայի մասին, ավելին, խոսում այնտեղ ապրող ցեղերի, այդ թվում՝ քաղցան գեղերին՝ *ավորդաններին* և *բասկոններին*։ Ըստ Սարայանի, այդ ժամանակ հայերը բասկերին տարբերում էին Պիրենեանք բերանդու մյուս բնակիչներից և դիտում որպես առանձին ժողովուրդ։ Կրկիկյան Հայաստանում ապրող Գրիգոր Տղամ էր պանծում զժողովուրդ է հույներից, ֆրանսիացիներից, հզոր պարսներից, *կասպոնցու* և իսպանացիներից, որ թիկունք չեն կանգնում իրեն, այսինքն՝ հայերին (հավանական է՝ Խաչակրաց աշխարհամարտի ժամանակ)։ Այս հիշատակությունը, Մարգարյանի համոզմամբ, պատահական չէ. քանատեղծը ինչ-որ արտերգացում ուներ բասկերի մասին և դիտել է նրանց որպես առանձին ժողովուրդ, որ 12-րդ դարում ուներ իր Մավառա պետությունը և որ մասնակցում էր Խաչակրաց աշխարհամարտերին։ Բասկերի մասին իր «Օրսզգում» ուշագրավ տեղեկություններ են հաղորդում Իսպանիա այցելած Մարտիրոս Երզնկացին (15-րդ դար), Մարգիս Աբելյան (16-րդ դար), նաև Թադևոս Սոգնիլանցը (18-րդ դարի վերջ), որ հորդորում է իմաստուն լինել, հետևել անգլիացիներին և «զենր ազգակամ» իսպանացիներին, այսինքն՝ բասկերին։ Սա, քան այս փաստը հայամարբերող Արշակ Մարտիրոսի, «Հայ մատենագրության մեջ բասկերի հայաստանյան ծագման» մեզ հայտնի

առաջին ակնբերությունն է թերևս։ Այս գաղափարի հավաստիությունը լնդումում է հաստատում է նաև Մարգարյանը։

Մինչև 20-րդ դարը հայագիտության մեջ բասկերին, հայ-բասկյան առնչությունների մեթոդները նյութերը, անշուշտ, ոգևորող չեն, կցկուտր են, սակայն դա հեղինակին չի հուսահատեցնում. նրա կարծիքով դեռևս - շատ քան կը՝ գիտությանը անհայտ ու շրջանառությունից դուրս, որ ժամանակի հետ կրապարակ կզա։ Այս լավատեսությունը ամբապնդվում է նաև նրանով, որ 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներին բուռն զարգացում է ապրում բասկագիտությունը և դրան զուգահեռ՝ հայագիտության բազմակ ճյուղը, հայ-բասկյան առնչություն հարցը դառնում է հայագետների ուսումնասիրության առարկա, որով, քննականաբար, մեծանում է հիմնասխեղի կարևորությունը։ Պետք է նշել, որ պատմական տվյալների, կիչատակությունների, տեղեկությունների սակավությունը արգել չնդավ, որ հայրենի և օտարազգի հայագետները բոլոր կողմերից և քստ էության մտնեան հիմնասխեղին, որովհետև այս անգամ ռուսագիտության առաջը երկու լեզուների՝ հայերենի ու քսակերենի լեզվական համակարգն էր՝ ձևարանական, հնչյունարանական, քառապաշարային և այլն։ Սա այն դեպքերից է, երբ պատմական-պատմագիտական խորք ու նշանակություն ունեցող խնդիրը լուծվում է հիմնականում լեզվական առաջին օգնությամբ, քանի որ լեզվական համակարգը ամենակայունն ու ամենավատանիլին է՝ ամենակնճուռա հարցերը լուծելիս։ Եվ քնավ պատահական չէ, որ հայ-բասկյան առնչությունների տեսլծիվածով սկսեցին գրադվել լեզվաբանները, այլ ոչ թե պատմաբանները, որոնք, թվում էր, ավելի պիտի շահագրգռե այն՝ քաղաքական-պատմական նկատառումներից ելնելով։ Այստ էլ իրավիճակը չի փոխվել, հենց այս գիրքը դրա վրա՝ անպսոյցն է։ Իհարկե, հայագետ-լեզվաբաններին ավելի շատ հետաքրքրում էր այսպես ասած՝ գուտ «լեզվաբանական հայնցակետը», այլ ոչ թե մեր պատմության, հայ ժողովրդի ծագման, ցեղակցական կապերի քննադատման, դրանց պարզեցման ու վերականգնման խնդիրը՝ նպատակը, դրանով հանդերձ, կույր ու ամենլու պիտի լինել՝ չգնահատելու, չընդունելու գիտական այն մեծ ներդրումը, որ նրանք արել են հայ ժողովրդի պատմության ու հայաց լեզվի ուսումնասիրության գործում, և այդ ամենը՝ անշուսխեղիք ու անվերաբախ նկիրումով։

Ինչպես նշում է Մարգարյանը, հայ-բասկյան առնչությունների որոմանն յուր ք ժորձ է արել Ն. Մառը «Բասկերենի հաբերական ծագումը» աշխատության մեջ՝ անշուշտ, առաջին հերթին իր հաբերական տեսությունը հիմնավորելու համար։ Մարգարյան այդ աշխատությունից բերում և վերլուծում է այն հատվածները, որոնք պարունակում են հայերեն-բասկերեն մի շարք համեմատություններ։ Թերևս Ա. Մկրիկն ու Հ. Անույաննի հետևելով է. Մարգարյանը նույնպես մերժում է Մառի հաբերական տեսությունը, որը քառասարսր է անդրադարձել հայ-բասկյան կապերի գիտական ընկալման և գնահատման վրա, այնուամենայնիվ, Մառի

գործունեությունը այդ բնագավառում նշանակալի եղավ այնքանով, որ նա գիտնականների ուշադրությունը երկար ժամանակ սեռեց հայերենի ու քասկերենի վրա, հնարավոր դարձրեց դրանց համեմատելության գաղափարի քափանցումը գիտական լայն շրջանակներ:

Գրքում Վ. Մարգարյանը մեծ տեղ է հատկացրել գերմանացի ակադեմիկոս լեզվաբան ու հայագետ Յոզեֆ Կարստի պարտոյան տեսությանը և դրա շրջանակներում հայ-քասկյան առնչությունների խնդրին, որի մասնակիցներն են նաև լեզվաբան և շուրջ քառասուն տարի և հրապարակ հասնել յուր աշխատություն: Այս հարուստ գիտական ժառանգությունը բնեկուր դժվարությունները հարթախարեղ համար Մարգարյանը գիտակցաբար խուսափում է իր կարծիքում և հայագիտության մեջ ընդունված՝ Կարստի սխալների, անճշտությունների, մեթոդական վրիպումների վրա ծանրանալուց, դրանք մատանճշելուց, որ շատ հեռու կտաներ, այլ շեշտում է նրա պատկառելի ժառանգության իրական կողմերի վրա կատարելով անհրաժեշտ պարզաբանումներ ու լրացումներ:

Հիմնականում նա կանգ է առնում Կարստի «Ալարոդներ և մախարակներ» ու «Ալմնարի քասկերի», իրերների և ցեղակից ժողովուրդների ծագման մասին» աշխատությունների բնույթյան վրա, որովհետև դրանցում, մասնավորապես առաջինում, «մեներ ունենք հայերենի ու քասկերենի քերականական համակարգերի» միմյև օրս կատարված առավել ամբողջական համեմատությունը, դրան գումարած քազմարվով տեղանկանական բուզահետներ և երկու լեզուներում զուգադիպող 400 բառ-արմատ»: Վ. Մարգարյանը միանշանակ համաձայն չէ Ա. Մեյեի և Էդ. Ալայանի հայեցակետին, որոնք ծխտելով Կարստի պարտոյան տեսությունը՝ վատտրեն մերժում են նաև հայ-քասկյան առնչությունների ուսումնասիրության բնագավառում նրա տասնամյակ տարիների հակառակ աշխատանքը, մանավանդ, որ Կարստի ոչ բոլոր աշխատություններն են հայերեն քազգանված, այլապես ավելի ճշգրիտ պատկերացում կլիներ և քյուրմբուրնման խնդիր չէր լինի:

Այնուհետև գրքում հանգամանորեն խոսվում է Հր. Աճառյանի, Պետրոս Պոլսեցու աշխատությունների և նրանց արած հետադարձումների մասին, գնահատվում են Աճառյանի հետազոտությունները այդ բնագավառում՝ չնայած հայ-քասկյան կապերին նրա ծխտողական վերաբերմունքին: Նշվում են Ջորիլյանի, Գ. Գալատյանի, Ա. Գեթումի հոդվածները: Կարևոր է համարում Գ. Ջախոկյանի ուղղակի և անտղղակի դիտարկումները, քասկագետ Է. Դոստմի հայերեն-քասկերեն բառագանկի նրա մեկնաբանությունները:

Ամփոփելով այս գուխը՝ Մարգարյանը այն կարծիքն է հայտնում, որ չնայած հայ-քասկյան առնչությունների հարցը հայագիտության մեջ ոչուր գիտական մշակման է ենթարկվել, սակայն քասկագիտության սովորվածը հայագիտության մեջ չեն բնմարկվել և հակառակը՝ քասկագիտությունը չի զրադվել հայագիտության նվաճումներով, մինչդեռ երկու

դեպքում էլ կուտակվել է հակառակն փաստական նյութ՝ երկուսի համար էլ մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող:

Վերջին գլխում «քասկերեն-հայերեն բառային զուգահեռները», Վ. Մարգարյանը ամփոփում է եղած հայ-քասկյան բառերի զուգահեռները՝ ակաս՝ կափորթի՝ 1823թ այդ և ծառ բառերի համեմատությունից մինչև ժամանակակից ամերիկացի հեռագրատող Դեյվիլ Ծ'Քիֆիի՝ վերջերս կազմված հայերեն-քասկերեն 725 բառերի զուգադրումները: Հավարելով արդեն կատարված համեմատությունները, գտելով դրանք և ավելացնելով իր կողմից մի շարք նոր բառահամեմատություններ, հեղինակը կազմում է մի քանի հարյուր բառ ընդգրկող համացույց աղյուսակ՝ մոտ 422 բառազուգահեռներով, որոնց հավաստիությունը, ըստ Մարգարյանի, անտարակուսելի է, ընդ որում այդ զուգահեռները գոյություն ունեն «մինխայն հայերենում և քասկերենում»: Այս աղյուսակ-բառացանկը աշխատության արժանիքներից մեկն է:

Վ. Մարգարյանի վերջնական եզրակացությունը այն է, որ 1) գոյություն ունի հայ-քասկյան առնչությունների մի ընդարձակ ու ամբողջական համակարգ և քասկերի ծագման վարկածների բնույթը հայկական տարրաբան մնալն է, որ պարունակում է փաստերի այսքան առատություն և քազգանգություն: 2) որ այդի լեզվաբանության մեջ հիշյալ հիմնականորեն վերապահված է կարևոր դեր:

Հայերեն-քասկերեն առնչությունների հարցում, անշուշտ, արժեքավոր են նաև Վ. Մարգարյանի գործունեությունը ու աշխատությունները, մասնավորապես խնդրը առարկա այս գիրքը: Հեղինակը լիովին հասել է իր նպատակին՝ ի մի բերել կուտակված հիմնական փաստերը և ուշադրության արժանի դարձնել այն:

Մեր կարծիքով, Վ. Մարգարյանը կատարել է գիտական լուրջ աշխատանք, որ, անկախ այդուրևակետության և հավաստիության աստիճանից, արժանի է բարձր գնահատականի:

EN LOS SENDEROS DE LA SOLUCIÓN DEL ANTUGUO ENIGMA

HAKOP PETROSIAN
Candidato a ciencias filológicas

RESUMEN

En esta reseña el autor presenta sus impresiones sobre el libro de V. Sarkisian "El Enigma del origen de los vascos y la Meseta de Armenia". Se destaca la gran importancia del trabajo para los estudios vasco-armenios. Hakop Petrosian nota el carácter relativamente exhaustivo de la investigación de Sarkisian, subrayando que el libro ofrece una breve historia de la vascológica y presenta mucha información, desconocida hasta la fecha.

ՀՌԻՓՄԻՄԷ ԵՒ ԳԱՅԻՄԱՆԷ ԿՈՅՍԵՐ ՍՊԱՆՈՒՑ ՄԵ՞Ջ

ԱՐՏԱՆԱԶՉ-ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Մեր ազգային-եկեղեցական պատմության ամենէն յուզիչ և քարա-ցուցական դրուագներէն մին ապատկաբար կը կազմէ, հակառակ անոր կէտ մը աւանդութեանը պատմութեամբ ամագամանքին, Հռիփսիմեանց և Գայիանեանց կոյսերու սքանչելի մահատակութիւնը՝ մեր հայրենական հողին վրայ: Չեմ գիտեր տակաւին, քայց աներաժեշտ է որ յետագային զբաղիմ ատով՝ թէ քրիստոնէական ու մանաւանդ արեւելեան եկեղեցիներ իրենց վարք Սքրոզներու մէջ ունի՞ն այս կոյսերու յիշատակութիւնը, քայց պը. Franz Cumont Փարիզաբնակ պելոփրացի գիտնականը, շատ տարի առաջ Սպանիական վկայարանութեանց և Եւրոբայի Ժամանակագրութեան մէջ հանդիպեցաւ Juste և Rufine (Հռիփսիմէ) երկու կոյսերու մահատակութեան պատմութեան՝ որ ժամանակով, պատմական անցքերով ու մանաւանդ անուններու գրեթէ նոյնութեամբ, մեծապէս կը ծօտենայ մեր ազգային ու եկեղեցական պատմագիր՝ Ազարանգեղոսի մէջ քնդարձակօրէն շարահիստաւ վկայարանութեան՝ որ փոխառած կը գտնենք միայն տեղոյ, բազաւորի և եպիսկոպոսի անունները:

Հոս նոյնութեամբ կուտամ բարգձմանութիւնը *Շիւսա* և *Ռուֆինա* կոյսերու վկայարանութեանց, այն նոյն ձևով որ կը կարդանք Սպանիական վարք Սքրոզի (Passionnaires) և Եւրոբայի Ժամանակագրութեան (Bréviaire d'Ebora)-ի մէջ:

«Մինչդեռ սուրբ կիները զբաղած էին անօթներ ծախելու, վրայ հասաւ չեմ գիտեր ինչպիսի հրէշ և հսկայ ցուցանք մը՝ գոր դատապարտուած հերքամաներու խոժանք Սպառնալ կը կոչէ, իրենցմէ խնդրելով որ նուէր մը տան գոր լսելով տալ՝ բսիմ. «Մենք կը պաշտենք զԱստուած և ոչ թէ այդ ձեռագործ կուորք՝ որ ոչ աչք, ոչ ձեռք ու ոտք ունի և ոչ այ կենդանի շունչ, սակայն եթէ (Սպառնալ) դրամի պէտք ունի կամ կարօտութեան մէջ է, ինքն թող մեզմէ (բռնի) առնէ, վասնզի մենք այլապէս իրեն չենք տար»

«Իսկ այն սատանայի կերպարանքովը՝ որ իր ուտելուն վրայ կուորք կը կրէր. այնչափ խռովեցաւ՝ որ սուրբ կիները սրբան հոն ծախու ամաններ որ ունէին, բոլորն ալ կուտրեց քաղոյց: Իսկ հաւատացեալ և ազմուական կոյսերը, ոչ թէ կրած վճառէ զգրուած՝ այլ խափանելու համար անպատմութեան չարիք կուտրը իրեցին՝ որ անմիջապէս քայքայխաւած գետին ինկաւ: Այն ատեն հերքամաները (կոածը) սրբապղծութիւն յայ-

տաբարեցին և զիրենք ալ յանցաւոր և մահուան արժանի կրատարակեցին այդքան մեծ ուճիկ համար»:

«Քանի մը օր վերջ երբ Դիոզինիանոս՝ Մարանեան լեռներ կոչուած տեղը երբայտ կատարատուէր, հրամայեց սուրբ կոյսերը քակեցնել խիստ և առապար տեղերէ, քուպիկ ոտքերով, քայց որովհետև իրենց ոտքերը հաստատուած էին Անտարանի խաղաղութեան մէջ, ոչինչ իրենց խիստ և ոչինչ իրենց դառն կ'երեւնար, վասնզի այդ բոլոր ճամբան իբրև փաշիկ վրայ կը քալէին»:

Եւրոբայի Ժամանակագրութեան մէջ ալ դէպքը կը պատմուի գրեթէ միևնոյն ձևով.

«Ու եղաւ մինչդեռ օր մը նոյն քաղաքին (Մավլիկա) կրատարակին վրայ անօթներ ծախելու եկած էին, քաղաքացի տիկիներ Սալապոյ (այսպէս) անուով քարէ կուտք մը հոն բերին և հերքան ձևով ու ըստ իրենց սովորութեան, պարբերով առդիւն անդիւն, ի պատիւ և ի սպաս իրենց աստուածին, դրամ կը հաւաքէին»:

«Արդ, մինչ՝ սուրբ կիներուն ծօտեցան, կ'ուզէին որ Սալապոյ աստուծոյն ի սպաս անօթ մը բեծայուէր իրենց: Երբ անոնք, իբրև քրիստոնէաներ, մերժեցին զայդ և խոտտավանեցան որ իրենք երբեք քարէ աստուած մը չէին պաշտեր, շատուածին տիկիները՝ բարկացած՝ կաւ անօթներու վրայ նետուելով, բոլորն ալ փչրեցին»:

«Իսկ հաւատացեալ կիները ոչ թէ կրած վճառէ զգրուած, այլ մերքնապէս վառուած՝ Աստուծոյ հողիով, հեռուէն կուտք փչրեցին: Անոր համար իբր թէ սրբապղծութիւն լրած ըլլալով, Դիոզինիանոս դատաւորին հրամանով, բանտ նետուեցան»:

Սուրբ կոյսերը բանտէ հանուելով մինչ Դիոզինիանոս Անորիանեան լեռները երբայտ վրայ էր, խիստ և առապար տեղերը, մերո ետևէն քաշկուտեցան, առիպելով դատաւորին հետևելու՝ մինչև որ քաղաք հասաւ՝ որ ներսէ մըին բանտերու մատնուեցան»:

Մտաջի ակնարկով կը գիտցուի որ Սպանիական վկայարանութեան և Եւրոբայի Ժամանակագրութեան մէջ միևնոյն դրուագն է որ կը պատմուի: Մինչդեռ Ազարանգեղոսի պատմութեան մէջ Գայիանէ և Հռիփսիմն կոյսերու ծննդավայրն ու բնակավայրը «ի քաղաքէն իռովմանցեոց» կը ներկայացուի: Սպանիական վկայարանութեան անոնք իբր Սպանիոյ յատուկ բարեկարգուողներ ցոյց կը տրուին ու Մովսի քաղաքի բնիկներն ու վկայարանութիւնն ալ կատարուած նոյն այդ Սելվի քաղաքին մէջ՝ որուն կրատարակին վրայ կանդէն անօթներ ծախելու կուգային, իրենց և իրենց բնկերտիներուն օրապահելով ապահովելու: Մովսի կրատարակը մեր ազգային վկայուիկներուն համար «ի վաճառաց քաղաքին» էր՝ որ անոնք ծպտուած վիճակով կը ծախէին իրենցմէ մեկուն «արտեստ ապակեգործութեան» շնորհիլ պատարաստած «ոլորմն» ապակեղէն»-ները, և «տալ զինս ընդ կերպարան աւուրք պարենի ոռնիկ» (1): Ու երբ օր մը սպանիացի երկու կոյսերը, ըստ սովորութեան, դուրս կ'ելլեն ի-

իենց մեծատանն Սելվիի հրապարակին վրայ իրենց պատրաստած *տնօրենքը* ծախելու, քաղաքացի տիկիններ Սալամայո (այդու՛ր Սալապո) անունով քարեղեն կուտ մը կը բերեն հրապարակ և իրենց յատուկ հեթանոսական արարողություններով ու պարերով, ի նպատակ կուտ շատուածոյն դրամական և այլ նութերն կը հասցեն: Ու երբ հերետոսն կինելը, բնականաբար անձամբ անոնց ինքնութեան, կոյսերը կը հրավիրեն ու իրենց շատուածոյն ի սպաս *անօր* մը նուիրեն, անոնք կը մերժեն այլ նուիրը տալ՝ անոնք կը յարձակին կտրել անձամբներուն վրայ և բոլորն ալ կը փշրեն: Իսկ հաստացեալ կոյսերը, միշտ ժխտյալ և Ռուֆա, վառուած Աստուծոյ հոգեով, հետևել կուտը կը փշրեն ու գործուած այս սքրապուծութեան վրայ *Դիագինիանս* դատարարին հրամանով բանտ կը նետուին: Հոս Սալամայո ուրիշ մեկը չէ եթէ ոչ ինքը Տրոլաւ՝ որուն պալատականներն ու գինորները՝ իրենց հեթանոսական արշաւանմուշներով և պարերով կը կռախրեն Հռիփսիմէն ու Գայիանն, զայ հետեւի ու յետոյ յանձնուիլ իրենց ու մերժուելուն վրայ, իբր մահապարտ, բանտ կը նետուին: Մինչդեռ Սալամայան *Վարք* Սրբոցն ու Եւրոպայի ժամանակագրութիւնը շատ համատուս կերպով կը պատմեն այս բոլոր պատահածները Ազաբանգեղոս ո՛չ միայն ընդարձակ կը պատմէ եղեմական դէպքը, այլ դէպքին արժանի կարեւորութեամբ անոր կը հանդերձ զրական ընտիր ո՞՞ք որով կարծէր կը զեղիցկանայ ու կը յաւերժանայ դրուագը ու կը դառնայ մեր եկեղեցական պատմութեան ամենէն ցայտուն կրթողներէն մին, որուն վրայ կիսացումով կը նային յետագայ դարեր ու մինչև երէկ դեռ Հռիփսիմեանց ու Գայիանեանց կոյսերը, մեր ցեղի անունն որբերգական պահերուն կ'ունենան իրենց բխրատոր հետետրոհները:

Սպանիականը շատ համոտ կը պատմէ կոյսերուն բանտէն հանուիլն ու յալչարանքներն ու վերջապէս անոնց մահը: Որքա՛ն ընդարձակ է նոյն վախճանի նկարագրականը մեր ազգային պատմութեան մէջ և որքան ներքուտից՝ Խորենացոյ մէջ ու նաև՝ այլուր, այ՛նքան համատուտ է ու պայլոց դրուագ մը միայն Սպանիականին մէջ, հակառակ յետագոյն դարու խմբագրութիւն մը նկատուելուն:

«Գորտովայի նման Սելվի (Hispalis) ալ, այդ առնեններ Բեռիկայի երկրայոց քաղաքը, իր մէջ ստրիպական շատուածներու մուտք գործել կը տեսնէր, ինչ որ կը հաստատու յաճախ յիշուած, բայց կը խորհիլոր ու առանց պէտք եղածը հայայրքած ըլլալու, *Վարք* Սրբոցի (Hagiographic) բնագիրն մը: Եւ արջարեւ մինչև այսօր ալ Սելվիի մէջ մեծապէս կը յարդուին հաւանաբար 287-ին (Ք. Յ.) նահառակուած ժխտյալ և Ռուփիան սքրապիներուն գործքերը:

«Յիլազի, *Վարք* Սրբոցի մէջ այս նահատակուիներու անդրութիւնը այնպէս մը ալլապիտան է դէպքիլոր՝ ու կարելի չէ երբեք արժանահաւատ ընկատել: Այս գործերուն ամենէն վաւերականը այն բնագիրն է՝ գոր

նոնայ Սալազար (2) ժէ՛ դարուն հրատարակուած է սպանիական ձեռագիրերու համաձայն և գոր կարելի է գտնել Փարիզի շատ մը ձեռագիրներուն մէջ և: Բնագրին վերջին նախադասութենէն և քանի մը քանդուր փոխուակներէն գաս, բնագիրը ամեն տեղ նայեն է Սալազարի բնագրին հետ և որ ժԳ դարուն համառատուած էր տոնիկիկեան Rodericus Cerratensis-ի կողմէ Սպանիայ մէջ և Ֆրանսայի մէջ ալ՝ Vincent de Beauvais-ի կողմէ և որուն ամփոփումը արտատպուած է Acta Sanctorum-ներու մէջ: Սալամայո անասպիկային այս պատմածքը փոխակերպած է ասորակելի կըլէի մը՝ որ իր ուսելուն վրայ կը կրէ դիւային կուտ մը» (3):

Աղոյարեւ, տեսանք որ, քստ Սպանիական Յայտնաորքի և Եւրոպայի ժամանակագրութեան, ժխտյալ և Ռուփիան իրենց համեմտ օրագրափիկը կը շաւիէն Սելվի քաղաքի մօտ բրձուն *անօր* - ներ (fictilia vasa) ծախելու: Տակալին մինչև այսօր Սելվիի թիթլանս արտարձանին մէջ բրտեղէն անօրներու քազմարիլ խանութներ կան, Կուտարքեղբերի աջ ափին վրայ՝ ուր աւանդութիւնը իր ծագումը առած է: Երբ օր մը սպանիացի (մայ) այս վաճառողը կոյսերը կը իրենց *անօրները* հատ հատ կը ծախիէն, քաղաքին *Դիագինիանս* կատակարիչը ձեքրակալել տուալ քրիստոնեայ այս երկու կիները և զանոնք *Սելվի* բերիլ տալով բանտարկել: Փայտը մայրի մը վրայ զիրենց տարածել է երկարէ մահակներով յօշօտի տալ յետոյ, կատարարիչը զիրենց կը պատժէ *տեղի արտուոց կերպով մը*: *ժխտյալ* կը վախճանի բանտին մէջ ու կատակարիչը անոր մարմինը նետել կու տայ *խորունկ նայի* (in altissimum puteum) մը մէջ, բայց *Սարինոս եպիսկոպոս* կու վերցնէ անոր նշխարները ու կը քաղէ քարեկաշտօրէն: Դահիիր միւտոյն բանտին մէջ քուպանահ կ'ըմ նաեւ *Ռուփիան*, ու մարմինը կ'այրալի ամփիրատրոնին մէջ, բայց *Սարինոս եպիսկոպոս* կը հաւաքէ անոր աճիւններն ալ ու կ'ամփոփէ *ժխտյալի* նշխարներուն թով:

Հոս եթէ ընդունէիք՝ և ասիկա անկասկած՝ որ *ժխտյալ* մեր ազգային պատմութեան *Գայիանն* է և *Ռուփիան*՝ *Հռիփսիմէն*, մեր ալ վկայաբանութեանց, ինչպէս նաեւ ասոնց արիւր ծառայող Ազաբանգեղոսի և Խորենացիի մէջ առաջին նահատակուողը *Գայիանն* է, հոգ չէ թէ մեր տօնակատարութեանց մէջ նախապատուութիւնը տրուած ըլլալ *Հռիփսիմի*: «Որչա՛ն անոն գլխաւորին *Գայիանն* է և ան նորին ի դատեքաց ոլումն յատուածապաշտ և ի թագակալ տնօրն, զի անոն էր նմա *Հռիփսիմ* (4): Որքան *սպանիական* և *հայկական* երկու կոյսերու նահատակութեան կարգը կը մնայ նոյնը՝ նախ *ժխտյալ* *Գայիանն* և ապա՝ *Ռուփիան*՝ *Հռիփսիմ*:

Պր. Franz Cumont պատմական մէջբերումներու մովով ի գուր կը ճգնի հաստատել որ՝ սպանիական այս պատմածքներուն առաջին հենդիակը՝ Թամայո Սալազար արդէն ընդունած ըլլալ՝ որ Սալամայո կամ Սալապոս կարծեցալ կըլէր ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ փիւնիկեան շատուած

ձուխին»։ Արդարեւ, այս ամուսնը՝ գոր Կիստավ Չոպեր 1862-ին հրատարակուած իր Salambo վեպով ժողովրդայնականացուց, իբր հրաշակեցու ոգևոլուած մը Կարդազիեան ըսողականըրութեան, ըստ բառազիբներու այն ամուսնն էր՝ գոր սեմական երկիրներու մէջ կը տրուէր Արմենիայ ողբացող Ավարդիտինն։

Արդ երբ Պր. Բ. Կսումոտ տեղեակ ըլլար հայ ազգային և եկեղեցական պատմութեան, ընտր յոգնութիւն յանձն պիտի չառնէր ժողովայն և Ռուսիանի մահատակութեանց սկզբնական արդիւնը երբայ որոնելու մինչև փինիկեան դիցարամութիւնն ու ատար կապուած ամառութիւնները, վասնզի պէտք էր գիտնալ որ մեր Հռիփսիմն է Գայիանն է կոյսերու մահատակութեան պատմութիւնը, իլլաւ է թէ ակնու տօնակատարութեանը, և սակայն առանձին երանց մը չէ, այլ մէկ մասն է այն *ամբողջութեան* ուր գրեթէ միաժամանակ տեղի կ'ունենան *Անահիտ* շատուածուիին ընծալարներունը, Գրիգորի խառնափառ տօնակատարութիւնն, Գրիգորի շարարանքն ու *խորունկ հարկ* մէջ նետուիլը, արեւմուտքէն Հայաստան անպատանաղ ելելու կոյսերուն մահատակութիւնը և վերջապէս Գրիգորի՝ կոյսերու աճիւններուն ամփոփելն ու բարեկոյս յատուկ վկայարանի տակ։

Շատ երբորայի ժամանակագրութեան մինչդեռ ժողովայն և Ռուսիան *Ավիլի* շուկային մէջ իրենց *կատ անօրները* կը ծախէին, *Սպաննայի* արձանը կտող է անոր շուրջ *պար բանդ կինը* հասան և որոնք փողոց վաղց կը պտըտէին մուէրներ հաւարելու։ Ինչպէս որ վերջ յիշատակուած կարգով Հռիփսիմեանց և Գայիանեանց կոյսերու մահատակութիւնը կապուած է հայ եկեանուական տօներու հետ, նմանապէս սպաննական ժողովայն և Ռուսիանի մահատակութիւնն ալ աւարչակեց է սպաննական եկեանուական տօներու՝ որոնց Սպաննա մուտքը դժուար է ընդունիլ պահ մը՝ որ Փինիկէնն եղած ըլլայ, թէ Հռովմէական կայսրութեան ընդարձակ սահմաններուն մէջ եկեանուական բոլոր տօները գրեթէ միևնույն տարագը կը կրնն։ Հայոց *Անահիտ* շատուածուիին սպաննական *Սպաննայի* տօնընէն ու փինիկեան կամ յունական *Արմենիայ*, և հետևորդայ այս երեքին տօներուն արդիւն ասրորում պարբեր ու խրախճանքը և անոնց հետևող դրամահատարութիւնն նպատակն ու կերպարանը ունէր և երեքին ալ տօնակատարութեան ժամանակը կը գողալիլլար *ամբաս*, որ է պտղարեղութեան եղանակը։ Հայոց Նուասարիան տօները փոխարինուած են Լուստորդի և Հռիփսիմեանց և Գայիանեանց տօներու ամբան եղանակի գողալիլլալ տօնակատարութեանց։

Սպաննական սրբոխիները վրէժմանըրութեան դրողում և կամ բարեպաշտական եռանդէ բորբոքած, գետին կը գարնին Սպաննայի արձանը՝ գոր անտարակոյս կը տանին պատգալակի մը վրայ ու կը արշալակնն։ Անահիտ դիցուիինն պաշտամունքին հետ սերտ առընչութիւն ունեցող այս դրուակին անտարակոյս որ ծանօթ էր հայ Յայտնաւորքէն օգտուող տօնիմիկեան կամ Ֆրանչիսկեան հայագետ կրօնատար, վասնզի ինչ ձևով, անուններով ու կարգով որ Ազգաբանգեղուի մէջ կը պատմուի,

նոյն շարայարութիւնը կը տեսնենք նաև Սպաննական Վարդ Սրբոցին մէջ։ Շատ այս վկայարանութեան կոյսերը ձերբակալուելով մաս կը շարչելուին բանտին մէջ և յետոյ կ'ենթարկուին սուկարի տանջանքներու։ *Գիտզինիանու* կատարիլլալը՝ որ մեր *Տղարա* բազարոցն է և կամ բանտարան տազ բիկնապանը, գրեթէ կը ստիպէ իրեն հետեի «էլակի Մալիանոս լեբան մէկ կէտը», մերիկ տրեղով, խորատորոտ կոպուտու ճամբով մը ու իրեն հետ մտնիլ Սէվիլ՝ իսն վերստին բանտարկուելու համար։ Կանխեցիկը յայտնելու որ պատմութեան ընթացքը ծայր ծայր նոյնն է և նոյնն են արդարեւ *Մարիանու լեբը*՝ *Վարդաշապատի* շրջակայ ըրորինն հետ։

«Երբ մինչ այսօր Սէվիլի մօտ Ս. Երբորդոսիւն *վանքին* մէջ ցոյց կուտան այն վայրը՝ ուր երկու բանտարկեալները արգիլափակուած էին, *Հռիփսիմն* և *Գայիանն* կոյսերու և անոնց միաբանակիցները վկայարան տեղը ո՛չ միայն *ցոյց կը տրուի*, այլ և երկուքին համար Լուստորդի կրամանով կատուցուած վանքերը, *Վարդաշապատն* քանի որ հարիւր քայլ միայն հեռաւորութեանը, դարերու ընթացքին գարգացած և նոյնով ու պաշտամով, այնքանի բարձր ճարտարակերտութեան մը հասած են որ ինչպէս առքած են օտար ամենէն դժուարահաս արուեստագետներն և գիտական նիւթ դարձած ընթարձակ ուսումնասիրութեանց։ Պատմութեան կերպում փաստովն իսկ Գայիանն և Հռիփսիմն, իրենց գաղափարակիցներով, կը հանգչին իրենց անունին նուիրուած և մեր ազգային ճարտարակերտութեան անմուտ կրթողներէն մէկն ու միւր հանդիսացող վանական տաճարներու տակ և նշանաւոր ուխտակարերն են։

«Կայ անկի խորունկ տեղ մը և ուր *հոր* մըն ալ փորում է, հաւանաբար այն *գաբը* ուր վկայուի ժողովայն մարմինն նետուցես և ուր տակինն բազմաթիւ հիւանդներ կը ներկայանան, որինց ջուրը խնելով բուժում տաւնալու։ Շատ հաւանական է որ այս իրաշարժը ջուրին վերագրում յատկաբնութիւնը անկի հին եղած ըլլած, ինչպէս կը պատահի յաճախ, և ծնունդ տաւած Վարդ Սրբոցով մեզի փոխանուած գրոյգինն։

Պր. Կսումոտ մեզի չափ լա գիտն որ նման և թերև նուազ ողբերգական պարագաներու տակ մահատակուող տուրքերու գերեզմանները, գրեթէ բոլոր կրօններու մէջ, վերածուած են սրբավայրերու և ուխտավայրերու՝ որոնցմէ շատեր, հակառակ դարերու հալածանքներուն, կը շարունակեն մնալ քայքայուածներու սիրելի ուխտավայրեր։ Ու *գորքերուն* առաջ և մեր երանելի սրբոխիներուն առաջին ձերբաղողը և երկարագողը նախ ինքը, Ս. Գրիգոր, հազիվ փրկուան եղած, յորինակ բազարոցին և նկատարներնուն և մեծամեծ աւագանիին ու մինչ այսօր դեռ անոնց դամբարանները յալիւնեանական ուխտավայրեր կը մնան մերագոյի հաւատացեալներու։

Պր. Կսումոտ ընդունելէ յետոյ որ ժողովայն և Ռուսիանի աւանդուիլները բաղում է փինիկեան Արմենիա եկեանուական պաշտամունքի

Սպանիա մուտքեն, ըստ իր մատնանշած ցուցմունքներուն, կը ջանայ իբր հետևութիւն եզրակացնել՝ որ *տորիական* այս մեծ տօնը տեղի կ'ունենայ ամբարն կիսուն, *Յամբսիմ* կամ *Յուլիսիմ*, նոյնիսկ արեղի ճշգրիտ քուականի մը ու կարելի չէ ընդունիլ զարքանամայն կամ աշնամայնի տօնակատարութիւն մը: Կանխեցիմք վերև մատնանշելու՝ որ Հռիփսիմեանց եւ Գայանեանց տօնակատարութիւնը վաղագոյն ժամանակներէ ի վեր եւ անշփոք կերպով տեղի ունեցած է Յունիի կիսուն, ընդհանրապէս, տօնը կապուած ըլլալով, ինչպէս յարակից տւրկոնի կամ սքոք բոլոր տօնելը, Չատկի տօնին հետ՝ որ շարժական է: Անտալոզեան վկայուիներու տօնակատարութիւնը Սպանիոյ մէջ ընդունելով համընդ որ տեղ մը Յուլիս 17-ին եւ որիչ տեղեր ալ Յուլիս 19-ին կը կատարուի, քացարձակապէս չի միտար *ամբարն* մէջ կատարուած ըլլալէն շեղել, վասնզի մեր ազգային վկայուիներու տօնակատարութիւնը կրնայ երկարիլ մինչև *Յուլիսի* սկիզբը: Բայց այդ պարագային, ինչպէս իրասանք դիտել կուտայ Պր. Կումոն, պէտք պիտի ըլլայ ընդունիլ որ այդ քուականը, Յուլիս 17 կամ 19, իրենց նահատակութեան քուականը չէ, վասնզի երկուքն ալ իրենց կրած տանջանքներուն հետևանքով, յաջորդաբար նահատակուեցան եւ ոչ թէ միևնոյն օրը, ինչ որ է պարագան մեր ազգային վկայուիներուն համար: Եւ որովհետև սպանիական երկու սրբուիներն ալ քանոյն մէջ մեռած էին, իրենց մատուան յիշատակի ճշգրիտ օրը ո՛չ մէկուն յատկացուած էր եւ ոչ ալ միւսին: Իրենց չարարանքներուն արդմական տօնելուն զուգարիպելը դիպումաձև կան պարագայ մը միայն նկատել, առանց նոյնիսկ մտաբերելու որ մեր այն տօնելը կանխով Անահիտեան հեթանոսական տօնակատարութիւնները կը զուգարիպէին ամբարն կիսուն:

Պր. Կումոն իր այն շատ շահեկան ուսումնասիրութեան նախաբան ատաջին տողերուն մէջ հաւատ չ'ընձայելի արքանիական տոն երկու կոյսերու նահատակութեան եւ ասոր կապուած պատմմներու վաերականութեան եւ իբր քաջ պատմագետ, առիթ կուտայ իրեն փիւնիկեան եւ կարթագիկեան հեթանոսական Արցնիսի տօնակատարութեանց մէկ մտահար մտանքով իր տեսնելու այս կոյսերու շուրջ շարահիստած դրուագին մէջ, վասնզի նոյն այդ յատաջաբան տողերուն մէջ կ'ըստ. «Յիբալի, Սպանիական Վարք Սքոքցի մէջ այս նահատակուիներու աւանդութիւնը այնպէս մը այլապիտան է ղեւքերբը՝ որ կարելի չէ երբեք արժանահատ նկատել: Սպանիական հին ճեղքերու համաձայն ժԷ դարուն Թամայո Սարգաթի կազմած բնագիրը, ամենէն վաերական նկատուած է Սպանիոյ եկեղեցիէն ու սպանիացի բանասերներէն»:

Դժբախտաբար ես այքի առջև չունիմ սպաներէն ձեռագիրներու այն հատորները՝ որոքը պիտի խօսէին ժիւղաց եւ Ռուֆինա կոյսերու նահատակութեան դրուագներուն վրայ, քայց իբր ոչ կանխակալ տեսութիւն կրնամ ընդունիլ որ անտալոզեան այս կոյսերու նահատակութեան պատմութիւնը, կոյսերու անուններով, իրենց գրադրմանով, ձեերակալմանը ու բանտարկութեան ու նահատակութեան յարակից բոլոր դրուագ-

ներով ու նահատակման քուականով, իբր նախանիւր, որոշապէս քաղուած է *հայկական* բնագրէ եւ նոյնքան հաւանական կը նկատեն որ Տոմի-նիկեան հայր Rodericus Cerratinis ժԿ դարուն Սպանիոյ մէջ երբ Թամայո Սարգաթի բնագիրը համառօտեց, կամ այն է որ երկրորդ կամ երկրորդ Խաչակրաց շրջանին տոմինիկեան կամ Ֆրանչիսկեան կրօնատրի մը ձեռքով *Գիլիկիայի* արքունիքէն կամ գլխատըր հայկական վանքերէն մէկէն գտաւոր Վարք Սքոքց մը բարգձմանուելով համառօտեց եւ կամ *Ռիֆորթ*-ներու ժամանակ Ը-ն՝ դարերուն Հայաստան քարտուրեան համար եկող տոմինիկեան վարդապետի մը հետաքրքրութիւնը շարժող նոյն դարու հայկական Յայտնաորդներէն քաղուած բնագրի մը հետևողութեանց կազմուեցաւ ժիւղացի եւ Ռուֆինայի նահատակութեանց պատմութիւնը՝ որ, ինչպէս տեսանք անառարկելի մնամութիւններ ունի մեր ազգային սրբուիներու պատմութեան հետ: Որքան որքան պիտի ըլլայ Պր. Franz Cumont երբ իր արձակուոյթէն վերջապարձին կարենան այս մնամութիւնները արեղի ընդարձակօրէն պատմել իրեն:

ՌԵՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ազարանգեղու, Վենետիկ, 1930, էջ 119
2. Tamayo Salazar, Martyrologium Hispanum, Lyon, 1651-1659, 4, p. 165
3. Franz Cumont, Syria, 1927, p. 332
4. Ազարանգեղու, անդ, էջ 110

Սինն, 1947, նոյնքեր, էջ. 420-421 եւ 1948, հունիսը, էջ 36-39

Հրատարակութեան պատրաստեց՝ Մոնա Սարգսյանը

ՃLAS VIRGENES HRIPSIME Y GAYANE EN ESPAÑA?

ARZOBISPO ARTAVAZD

RESUMEN

En la historia de la cristianización de Armenia está muy conocida y admirada la tradición sobre las dos vírgenes, Hripsime y Gayane, que fueron martirizadas en nuestro país por los paganos. Bosquejando las fuentes hispánicas, sobre todo la obra de Tamayo Salazar "Martyrologium Hispanum", el Arzobispo Artavazd ha encontrado una versión hispánica de misma tradición. Dos doncellas cristianas también se martirizan por su fe, en circunstancias muy parecidas, en Sevilla. Es también evidente la coincidencia de los nombres de las vírgenes: a los nombres armenios *Hripsime* y *Gayane* en España les corresponden las variantes *Rufina* y *Justina*. El autor concluye, que la versión hispánica se ha formado a base de la tradición armenia, llegada a España a través de algún misionario medieval.

ԳԱԲՐԻԵԼ ԱՐԵՍԻ
(1933-1975)
GABRIEL ARESTI
OLERKIAK

Բնակ գրականության խոշորագույն դեմքերից է Գարրիել Արեստին: Ճնշվել է Բիլբաոյում և ամսահնամ սիրով սիրում էր իր քաղաքը: Նրա երկերում հայրենասիրական և քաղաքացիական հեծ շունչ կա, այլև տազմապ իր հայրենիքի ապագայի համար: Արեստին գրադվել է մահ քաղաքական գործունեությանը, ընտրվել Քասկյան խորհրդարանի պատգամավոր: Բասկերեն գրված իր ստեղծագործական ժառանգության համար արժանացել է Բասկերենի քազավորական ակադեմիայի պատվավոր անդամի կոչման:

Ներկայումս հրատարակության է պատրաստվում Գարրիել Արեստիի քանատեղծությունների ժողովածուն՝ ակադ. Խոսե Մարիա Մատուստեգիի առաջաբանով:

Ներկայացնում ենք մի քանի թարգմանություն:

* * *

ՆԱՅԵԼՈՎ ԱՐՉԱՆԴԱՅԻՆ
(խոզապուխտով ու բայք լոլիկով քնքրելիս)

Պատուհանից նայում եմ Արչանդային
ու մտածում,
որ մեռյալները կարևոր չեն,
խակ ողջերը՝ այո և այն էլ շատ:
Մեռյալները մերն են՝
լիրենց ողջելի հետ միասին,
բայց կարևոր չեն:
Քանզի մեռյալներին հող են տալիս,
մինչդեռ ողջերին գրկում են հողից:
Արդեն քանհինգ տարի է, ինչ նայում եմ
այս լեռանը,
և հիմա ավելի վատ ենք, քան առաջ:

ԻՐԵՐԸ ՇՐՋԵԼՈՒ
ՅԱՆԿՈՒԹՅԱՄՔ

Ես եկա էլքար
ու տեսնելով
ամեն բան շրջված,
կատողեցի՝
խապաներեն:
Տեսա զազաքը՝
տեղում էր
Առատե լեռը:
Եվ աչքերս վերև հատելով՝
բասկերեն,
ու ամեն բան գլխիվայր տեսնելով,
ինձ զգացի
բասկ:

ՊԱՏՏԱՌԻ ՊԱՏՏԱՌԸ

Նորից եմ ասում
հնչյունը չի լսում,
կրակը չի այրվում,
ջուրը չի թրջվում,
լույսը չի երևում,
փողը չի զնվում,
օդը չի շնչում,
և ցավը չի վնասում:
Վասեր, թե՛ խենք եմ,
սակայն
բացատրե՛ք,
թե բառերի մեջ
եղած իմաստը
ինչո՞ւ չի հայտնում
իր բուն պատճառը:

ԹՎԱԽԻՇ

Ամեն անգամ
երբ գիճի եմ խճում
(զզվանք)
մարդկանց աչքի առաջ
(սրանք իմ բնկերներն են),
սլիտի ուրախ լինեմ,
բանգի շատ ավելի տխուր է,
երբ գտնվում եմ
մարդկանց քիկոնքում:

ՀԱՎԵՐԺԱԿԱՆ ԱՆԵՇՔ

Չե՛զ եմ դիմում,
Բարսեղունի
բասկի համալսարանականներ,
ու ճիշտն եմ ասում,
որ երև մեկը բարբիլդ միջից
շահագործի՝
սկսած այս պահից մինչև երեք կամ տասը տարի,
իր եղբորը՝
որպես
բանվոր
կամ հաշվապահ,
նա՝
այդ մեկը ձեզմից,
թող լինի
արժանի իմ ամենամանր անձեքին,
թող լինի
աշխարհի
ամենավերջին պրոսեկի
անճապիչացած որդին:

ՍԻՐՏԸ

Սիրում եմ
բոլոր կամանց,
բայց ամենից շատ
նրան, որը հենց իմն է,
կամ ու՛րը որ ես եմ:

ՏՈՒՏՈՅ

Ես Քրիստոսի կողմնակիցն եմ,
քանզի նա
պատերազմ բերեց,
մինչդեռ խաղաղությունը
վնաս էր
բերում
իմ մայրենի լեզվին:

*Թարգմանությունը՝ Կահան Մարգարյանի
Izultzailea: Vahan Sarkisian*

AVETIKH ISAHAKIAN
(1875-1957)

Avetikh Isahakian es uno de los más grandes creadores de la literatura armenia. Dedicó toda su vida al enriquecimiento de la poética nacional. Surge a la vida literaria armenia en 1892. Hasta su muerte, ocurrida en 1957, su producción literaria, por su género, su estilo y su arte, lo coloca en un lugar preponderante en la historia de la poesía armenia. Con su lira de cristal cantó no solo sus emociones, su propio estado de espíritu, sino que vivió con el dolor de su pueblo y tuvo como único fin despertar con su lírica ideas de nobleza y sentimientos humanitarios en el alma del pueblo armenio.

***

MIRA Y PASA...

Por la antigua cumbre del Ararat
Vinieron siglos, siglos que fueron como instantes...
Y pasaron.
Las espadas de infinitos rayos y centellas
Se quebraron en su roca diamantina...
Y pasaron.
Las miradas de las muchedumbres presas de espanto
se fijaron en su cúspide luminosa...
Y pasaron.
Tuyo es el turno ahora, por un momento,
contempla tú también su altiva frente...
Y, luego, pasa!

Traducción: Dr. Esteban Kalaidjian

YO OS DIGO

Yo os digo: llegará el hambre del espíritu
y os sentiréis con hambre junto a la mesa abundante;
saldréis, entonces, a mendigar aun hartos y repletos
ávidos de la palabra ardiente y de la frase sublime.

Con una burla soez despreciastéis
ideas y ensueños, calidas efusiones del alma;
ante el altar de la materia vivisteis embriagados,
vacíos del ansia impercedera de inmensidad.

Vosotros que os mofastéis de la fuerza creadora,
a pesar de vuestros bienes mundanos,
padeceréis el hambre del espíritu;
y como el pordiosero tras una migaja...
cruzaréis los mares sedientos y famélicos.

Traducción: Dr. Esteban Kalaidjian

* * *

Yo no les anuncio el verbo
del amor o de la fraternidad.
Yo les entrego los preceptos
del bien y del mal.

La vida es una lucha, cruel y despiadada.
Oprime al hombre y vuela hacia arriba.
El derecho es la fuerza, únicamente.
Pobre del vencido, mil veces pobre.
Serás amo o esclavo.
No hay otra verdad.

Si no matas, te matan.
Mata tú, para que no te maten.
Serás yugo, o el que lo lleva.
No hay otra verdad.

Maldito seas, hombre, que confías en tu semejante.
Forja con lucha tu propio destino.
Serás martillo o calabozo.
No hay otra verdad.

Traducción: Jorge Sarafian

MAS APRECIADA QUE LA VIDA

La salvaje paloma, herida en el corazón,
caída sola al borde del manantial,
manaba gota a gota la sangre roja.
Moría, mirando a las aguas del ensueño.

Vió el Hada Buena a la paloma pálida
que estaba muriendo y le habló así:
- Dame lo que te es apreciado,
lo más apreciado, enseguida te daré la vida.

La paloma moribunda pensaba en sí:
"Lo más apreciado seguro es la vida,
ay, se burla de mí el espíritu del manantial".
- Muy bien, sea; dáme y tómala de nuevo.

El Hada esparció rocíos sobre la herida,
la paloma abrió sus ojos dorados
y despegando sus alas alegremente,
- Para cuando quieres mi vida, ánima gentil?

-Quiero tus alas, te dejo la vida.
- Mis alas? Como? Oh, no! Nunca... nunca!
Sin vuelo la vida no tiene valor.
Tóma mi vida, dijo el pájaro, acongojado.

-Vuela, querida, libre y salvaje.
Vuela y dile al mundo esclavizado
Cuál es cosa más apreciada de la vida
Dijo el espíritu luminoso de las aguas.

Traducción: Jorge Sarafian

***

Sobre el arroyo,
inclinado el sauce,
contempla silencioso
las aguas que corren.

... En este mundo de ensueños
todo eternamente,
viene y se va
sin dejar rastros.

Y cabizbajo
se pone a llorar...
Las aguas, alegremente,
vienen y se van.

Traducción: Jorge Sarafian

LAS PRIMERAS LÁGRIMAS

El sol primaveral, con infinito beso,
al capullo y a la planta a la vida invitó,
y la violeta, con azules ojos
inocentes, ingenua a todos sonrió

Vino el céfiro, acarició
sus vírgenes oídos, y deslizó y pasó;
vino la mariposa, revolteó
sobre su candoroso seno, y voló y se fue.

Y tras ellos, la violeta,
quedo mirando... engañadoras quimeras;
y de sus ojos immaculados rodearon,
límpidas de amor, las lágrimas primeras.

Traducción: Berg Agemian.

*La publicación está preparada
por Hakop Simonian*

ROBERTO SERRANO eta ELENA APARICIO

EUSKARA-ERRUSIERA
ERRUSIERA-EUSKARA
HIZTEGIA
Donostia, 1997

Ռոբերտո Սերանո, Էլենա Ապարիսիո
ԲԱՍԿԵՐԵՆ-ՌՈՒՍԵՐԵՆ
ՌՈՒՍԵՐԵՆ-ԲԱՍԿԵՐԵՆ
ԲԱՍԿԱՐԱՆ
Սան Սերաստիան, 1997

Քառասանը սթարունակում է ավելի քան 30.000 բառ և երկու լեզուների համատու քերականությունը: Ռուսերենի քերականությունը գրել է Էլենա Ապարիսիոն, իսկ բասկերենինը՝ ակադ. Խավյեր Կինտանան: Գրքի յուրքնծայումը մի քանի խոսքով ողջունել է ռուս ճանաչված բասկագետ Յուրի Ջիցարը: Չնայած հեղինակների բափած ջանքերին, ցավոք սրտի, քառասանը կադում է մի շարք յուրջ քերություններով՝ հիմնականում կապված ռուսերենի անբավարար իմացության հետ: Բավական է ասել, որ քառասանին կցված մատենագիտական ցանկում հիշատակվում են միայն Օմեգովի և Շվեդովայի աճումները՝ առանց նշելու աշխատությունների վերնագրերը: Էական վրիպումներ կան նաև բառառոյվածներում. բազմաթիվ դեպքերում բասկերեն բառերի հիմնական իմաստների դիմաց դրված են ռուսերեն բառերի երկրորդական նշանակումները: Չափազանց մեծ թիվ են կազմում տարբեր լեզուներում տարածված միջազգային բառերը, որոնք, բայց էության, բարզամտության կարիք չեն զգում, սակայն ծանրաբեռնել են քառասանը:

ALFONSO MARTINEZ LIZARDIKOA

EUSKAL ZIBILIZAZIOA

(Gure herriaren sustraien bila)
Donostia, 1998

ԱԼՖՈՆՍՈ ՄԱՐՏԻՆԵՄ ԼԻՍԱՐԳԻԿՈԱ
ԲԱՍԿԱՅԸՆ ԶԱՂԱԶԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ
(Մեր ժողովրդի արմատների որոնումներում)
Սան Սերաստիան, 1998

Աշխատությունը նվիրված է բասկերի ծագման առեղծվածի համալուծմանի քննությանը: Հեղինակը հանրագումարի է բերում վերջին մի քանի տասնամյակների ընթացքում կուտակված փաստերը՝ հիշատակելով առավել աչքի ընկնող ձեռքբերումները: Առաջին անգամ բասկ իրականության մեջ փորձ է արվում բասկերի ծագման և հնարավոր ցեղակցական կապերի հարցը դիտարկել լեզվաբանական, մայրաքաղաքական, առասպելաբանական և հնագիտական հետազոտությունների համապատկերի վրա: Լիսարդիկուան շարունակում է պաշտպանել բասկերենի՝ անհայտ ծագման լեզու լինելու տեսակետը՝ հենվելով, մասնավորապես, իտալացի նշանավոր գիտնական Լուկա Կափալի Միլոցայի նույնպիսի ուսումնասիրությունների վրա: Հեղինակը հիշատակում է նաև բասկերի ծագման հայելական վարկածը՝ նշելով բասկերեն-հայերեն գուգախենների առատությունը:

ILARI ZUBIRI
GRAMÁTICA DIDÁCTICA DEL EUSKERA

Bilbo, 2000

ԻԼԱՐԻ ՍՈՒՐԻՐԻ

ԲԱՍԿԵՐԵՆԻ ՈՒՍՈՒՅՈՂՎԱԿԱՆ ԶԵՐՎԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բիլբաո, 2000

Ճանաչված բասկագետ Իլարի Սուրիլին վերաիրատարակել է իր կազմած քերականությունը, որը առաջին անգամ լույս էր տեսել 1991 թվականին: Հեղինակը կատարել է մի շարք էական հավելումներ և ճշգրտումներ՝ ելակետ ունենալով Բասկերենի քաղաքական ակադեմիայի հրատարակած նորմատիվ քերականության (1993) սլահանջները: Սուրիլիի քերականության հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ գրքում նյութի դասակարգումը կատարվում է ոչ թե ըստ խոսքի մասերի, այլ ըստ քերականական կարգերի՝ թիվ, որոշյալություն, հոլովում և այլն:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՆԱՎԱՌԱՑԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂՆԵՐ

Թարգմանությունը՝ Վահան Սարգսյանի
 Առաջարկն էր Խոսան Ռամոն Կորպաս Մաուլեոնի
 երևան, «Ասողիկ» հրատ, 2000

POETAS NAVARROS ACTUALES

Traducción de Vahan Sarkisian
 Prólogo de Juan Ramón Corpas Mauleón
 Erevan, Ed. "Asoghik", 2000

Ժողովածուն ընդգրկում է տասնվեց հեղինակ, որոնցից մեկը՝ Անխել Ուուաուխան, արդեն ներկայացվել է «Արաքս» հանդեսում (1997), մնացած բանաստեղծների գործերը հայերեն թարգմանվում են առաջին անգամ: Գրքի հրատարակությունն իրականացվել է Իսպանիայի Նավառա մարզի ինքնավար կառավարության մշակույթի վարչության հովանավորությամբ:

Տիգրան Միրախչյան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԵՎՈՐԳ ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ
 Ուլարաուական արձանագրությունների ներածական
 բանածների հեռարավոր հայկական ընտրյի մասին 3

ԽՈՍՍԵ ՄԱՐԻԱ ՍԱՏՐՈՒՍՏԵԳԻ
 Հայկական հետք բասկյան հնագիտության մեջ 14

ՎԱՀԱՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
 Բասկերեն-հայերեն մի զուգահեռի մասին 17

ՀՆՆՐԻԿԵ ԿՆՈՐ
 Աստղագիտությունը և բասկերենը 24

ԱՐՇԼՎ ՍԱՐԳՅԱՆ
 Իսպանիան հայ մատենագրության մեջ 37

ՀԼՎՈՐ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
 Հնամյա առեղծվածի լուծման ոլորտներում 46

ԱՐՏԱՎԱԶԳ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
 Հոլիսիսիմե եւ Գայանե կոյսեր Սպանիայ մեջ 52

ԳԱԲՐԻԵԼ ԱՐԵՍՏԻ
 Բանաստեղծություններ 60

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ
 Բանաստեղծություններ 66

ՏԻԳՐԱՆ ՄԻՔՍԵԼՅԱՆ
 Նոր գրքեր 72

SUMARIO

GUEVORK DJAUKIAN Acerca del carácter armenio de las fórmulas preliminares de las inscripciones urartuas.....	3
JOSÉ MARÍA SATRÚSTEGUI Huella armenia en la arqueología vasca.....	14
VAHAN SARKISIAN Acerca de un paralelismo vasco-armenio.....	17
HENRIKE KNÖRR Astronomy and Basque Language.....	24
ARSHAK MADOYAN España en la historiografía armenia.....	37
HAKOP PETROSIAN En los senderos de la solución del antiguo enigma.....	46
ARZOBISPO ARTAVAZD ¿Las vírgenes Hripsime y Gayane en España?.....	52
GABRIEL ARESTI Poesías.....	60
AVETIKH ISAHAKIAN Poesías.....	66
TIGRAN MIKAYELIAN Libros nuevos.....	72